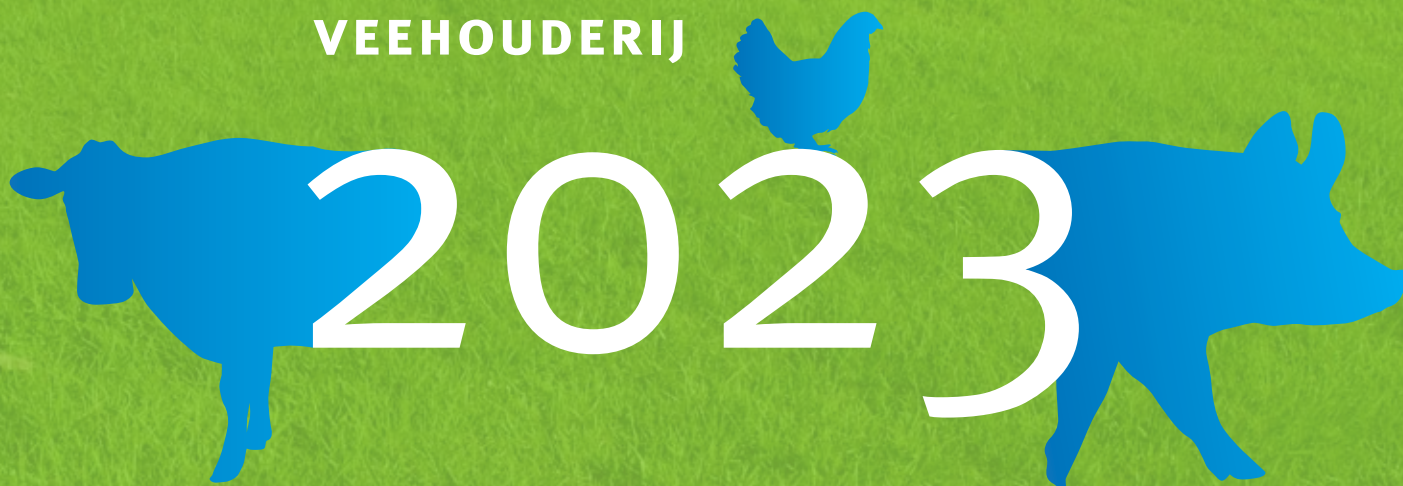

**UITVOERINGSAGENDA
DUURZAME
VEEHOUDERIJ**

2012

**BIJLAGE:
COMPLEET OVERZICHT ROUTEPLANNEN
PER SPEERPUNT**

**3^E VOORTGANGSRAPPORTAGE
SAMENWERKINGSVERBAND**

AUGUSTUS 2012

Convenantpartijen Uitvoeringsagenda

- COV (Centrale Organisatie voor de Vleessector)
- Dierenbescherming
- GKC (Groene Kennis Coöperatie)
- IPO (Interprovinciaal Overleg)
- LTO Nederland
- Ministerie van EL&I
- Natuur & Milieu
- NZO (Nederlandse Zuivel Organisatie)
- Nevedi (Nederlandse Vereniging Diervoederindustrie)
- Rabobank Nederland

BIJLAGE Compleet overzicht routeplannen per speerpunt - 2012

De Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij is gericht op een in alle opzichten duurzame veehouderij in 2023. Het samenwerkingsverband heeft hiervoor in mei 2009 zes speerpunten met een aantal uitdagingen voor 2023 benoemd. Ook heeft de regiegroep tussenstappen geformuleerd voor de periode tot 2015. De ambities die hiervoor benoemd zijn worden opgevat als 'inspanningsverplichting'.

Bij het benoemen van ambities is met drie zaken rekening gehouden:

1. ambities zijn geformuleerd vanuit de maatschappelijke urgentie om stappen te ondernemen richting verduurzaming. De sector en keten zijn zich bewust van deze urgentie en het verkrijgen van een zo breed mogelijk maatschappelijk draagvlak ('license to produce');
2. ambities dienen voldoende uitdagend te zijn om zo te stimuleren dat er beweging ontstaat, een trekkracht de goede richting uit;
3. ambities zijn pragmatisch en realistisch: sector en keten moeten er wel mee vooruit kunnen.

Vervolgens zijn acties benoemd om deze ambities te realiseren. Dit kunnen nieuwe of bestaande acties zijn. Deze kunnen worden opgepakt in het samenwerkingsverband Uitvoeringsagenda of in andere netwerken. De leden van de regiegroep nemen zelf het initiatief om te zorgen dat nieuwe acties worden opgestart of dat verbinding gelegd wordt met bestaande acties.

De ambities en acties zijn gebundeld in een zogenaamd routeplan per speerpunt of onderdeel ervan. De routeplannen zijn vastgesteld in het bestuurlijk overleg van de Uitvoeringsagenda op 27 januari 2011. Op basis van de resultaten zullen de routeplannen worden geactualiseerd. De routeplannen vormen zo een dynamische, voortschrijdende agenda.

Aandachtspunt is dat de routeplannen van de speerpunten 1 en 2b/2c in samenhang met elkaar zijn uitgewerkt. De reden is dat 'natuurlijk gedrag en gezonde dieren' direct te maken heeft met het houderijsysteem en belangrijke eisen stelt aan systeeminnovaties. In de acties kan dit dan direct integraal worden meegenomen. Ook is voor speerpunt 4d (minimale emissies naar milieu) geen apart routeplan uitgewerkt omdat hier met name op wordt gestuurd met wet- en regelgeving door de overheid.

Leeswijzer:

In dit hoofdstuk worden de in totaal 9 routeplannen beschreven. Ieder routeplan begint met een overzicht in tabelvorm. Vervolgens worden de ambities tot 2015 toegelicht en wordt per ambitie stilgestaan bij de meest relevante acties. Hiervan wordt aangegeven waarom deze actie ingezet is en wat de stand van zaken is.

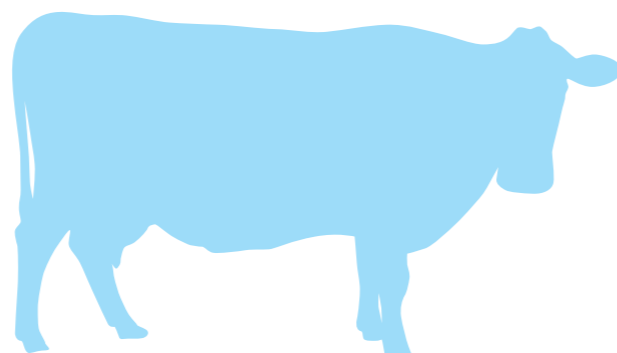
- Routeplan speerpunt 1: Systeeminnovaties
- Routeplan speerpunt 2a: Im- en export van levende dieren en langeafstandstransporten
- Routeplan speerpunt 2b: Natuurlijk gedrag en ingrepen
- Routeplan speerpunt 2c: Van dierziektebestrijding naar gezonde dieren
- Routeplan speerpunt 3: Maatschappelijke inpassing
- Routeplan speerpunt 4a: Voer mest Kringloop
- Routeplan speerpunt 4b: Grondstoffen voor diervoeders op duurzame wijze geproduceerd
- Routeplan speerpunt 4c: Klimaat: duurzame energieproductie, reductie van energieverbruik en broeikasgassen.
- Routeplan speerpunt 5: Markt en Ondernemerschap
- Routeplan speerpunt 6: Verantwoord Consumeren

B1 Speerpunt 1 › Systeminnovaties

In tabel 1 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 1 weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023 aan, de tweede kolom de ambities tot 2015 en de derde kolom de acties in uitvoering. De acties van dit routeplan zijn uitgewerkt in nauwe samenhang met de acties van het routeplan voor speerpunt 2, onderdelen b en c (zie par. 4.4.)

Tabel 1 Routeplan speerpunt 1

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties	Kenmerk
1 Integraal duurzame veehouderij-systemen: <ul style="list-style-type: none"> • perspectief op grootschalige toepassing integraal duurzame stallen • Herontwerp / nieuwe ontwerpen van stal- en houderijssystemen gericht op forse stappen voorwaarts voor dierenwelzijn (natuurlijk gedrag), milieu (minimale emissie), diergezondheid, energieverbruik en landschappelijke inpassing. Voortgang op het totaal moet in evenwicht zijn met de voortgang op individuele aspecten • Verankering van nieuwe concepten door de praktijk 	Bewustwording, mind set, sense of urgency <ol style="list-style-type: none"> 1. Vóór 2013 is er bij alle toekomstgerichte ondernemers een 'sense of urgency' voor het investeren in integraal duurzame houderijssystemen (stal, bedrijfsmanagement en fokkerij) 2. Vóór 2013 zijn alle toekomstgerichte ondernemers bekend met de methodiek van de herontwerptrajecten bij het nadenken over investeringen 	A) Organiseren van gesprekken over duurzame houderijssystemen en de perspectieven die dat kan bieden voor de ondernemer. Daarbij wordt ook de omgeving betrokken (stallenbouwers, adviseurs, erfbetreders)	Lopend
		B) Leertraject 'Het nieuwe veehouden'	Gerealiseerd
		C) Leertrajecten voor diervriendelijk management voor ondernemers en ketenpartijen	Lopend
	Extra stimulans om duurzaam te investeren <ol style="list-style-type: none"> 3. Vanaf 2015 zijn alle nieuw te bouwen stallen / houderijssystemen integraal duurzaam 	D) Subsidieregelingen integraal duurzame stallen, SBIR, MIA/Vamil, Praktijknetwerken	Lopend
		E) Evalueren van bestaande regelingen en andere instrumenten (fiscaal, stimulering) op effectiviteit	Eerste beoordeling gerealiseerd, vervolgetraject in ontwikkeling
	Inspiratie, kennisuitwisseling en onderwijs Acties die alle ambities van dit routeplan ondersteunen	F) Gebruik van koplopers als voorbeelden (boegbeeldenproject)	Focus
		G) Benutten van netwerken voor uitwisselen van kennis en ervaring	Focus
	Ontwikkeling en innovatie Acties die alle ambities van dit routeplan ondersteunen	H) Gezamenlijk formuleren van eisen (randvoorwaarden, richtingen) voor integraal duurzame houderijssystemen (stal, management, rassen)	Focus
		I) Innovatieprogramma Varkansen	Lopend
		J) (Door)ontwikkelen van prototypen van nieuwe stalsystemen	Lopend
K) Duurzame Zuivelketen		Lopend	

B1.1 Bewustwording, mindset, sense of urgency

Ambities tot 2015:

1. Vóór 2013 is er bij alle toekomstgerichte ondernemers een 'sense of urgency' voor het investeren in integraal duurzame houderijssystemen (stal, bedrijfsmanagement en fokkerij)
2. Vóór 2013 zijn alle toekomstgerichte ondernemers bekend met de methodiek van de herontwerptrajecten bij het nadenken over investeringen

Met deze twee ambities wordt beoogd om bewustwording bij ondernemers te realiseren dat het onontkoombaar is als er geïnvesteerd moet gaan worden dat dat op een duurzame wijze dient te gebeuren. Dat vergt een andere blik op het systeem van veehouden en een ander handelingsperspectief dan gangbaar is. Niet alleen van ondernemers (veehouders) maar ook bij stallenbouwers, adviseurs, toeleveranciers en verwerkers.

Toelichting acties:

- **Actie A:** Organiseren van gesprekken over duurzame houderijssystemen en de perspectieven die dat kan bieden voor de ondernemer. Daarbij wordt ook de omgeving betrokken (stallenbouwers, adviseurs, erfbetreders)

Door steeds meer partijen worden initiatieven genomen om verduurzamen in discussies met veehouders en erfbetreders centraal te stellen. Zonder daarin volledig te kunnen zijn hieronder een overzicht van een aantal van de initiatieven:

- De Rabobank heeft voor verschillende sectoren verduurzamingstrajecten uitgevoerd. Door het uitbrengen van visieberichten en de discussie daarover met veehouders, wil de Rabobank stimuleren dat veehouders hiermee aan de slag gaan. Eind 2011 heeft Rabobank de Position Paper Veehouderij geactualiseerd en deze integraal onderdeel gemaakt van het (internationale) financieringsbeleid richting de veehouderij. Gerichte trajecten per sector zijn voor de melkveehouderij – 'Het nieuwe Melken'; vleespluimveehouderij - Nieuw visiebericht 'Draagvlak voor succes; het toekomstperspectief voor de vleeskuikenhouderij richting 2020'; varkenshouderij – 'Voer voor varkenshouders' en melkgeitenhouderij - Nieuwe visiebericht 'Groeipijn naar volwassenheid'.
- Bijeenkomsten door zuivelondernemingen waarop melkveeouders in aanraking komen met de activiteiten van de Duurzame Zuivelketen van LTO en NZO. De bijeenkomsten zetten melkveeouders aan actief mee te denken over integrale duurzaamheidsconcepten.
- Tijdens reguliere ledenbijeenkomsten, binnen studiegroepen en binnen netwerken als Melkveeacademie en Varkensnet is aandacht gegeven aan het belang van verduurzamen van productie.

Algemene beeld uit de bijeenkomsten is dat ondernemers zich in toenemende mate bewust zijn van het belang van verduurzamen voor de veehouderij. Maar het in de praktijk brengen daarvan vraagt om de juiste stimulansen. Voorlopers hebben hun eigen drive om stappen te zetten, voor de groep volgers blijkt het cruciaal dat er voldoende drivers vanuit de markt komen om tot verduurzaming te komen. Als ketenpartijen voor deze drivers zorgen (bijvoorbeeld door aanpassing van leveringsvoorwaarden) wordt dat in de sectoren snel opgepakt. Ook stimuleringsregelingen helpen om de nieuwe stappen te zetten. Bij ondernemers blijft uiteindelijk ook de P van profit, pegels of poen een essentieel onderdeel van het verduurzamingsproces.

- **Actie B:** Leertraject 'Het Nieuwe Veehouden'

Met het leertraject 'Het Nieuwe Veehouden' is voortgebouwd op herontwerptrajecten als Varkansen, Kracht van Koeien en Houden van Hennen. Veehouders en hun adviseurs hebben deelgenomen aan ontwerpessie om individuele ontwikkelplannen te concretiseren, waarbij verduurzamen leidend is geweest. De uitwerking in verschillende groepen heeft geresulteerd in 39 bedrijfsplannen, die in de vorm van posters gerapporteerd zijn. Geconstateerd is dat bij het realiseren van hun plannen deze ondernemers nog een aantal knel-

punten moeten oplossen (vergunningen, financiering, marktconcepten). Ook bestaat er de wens om een grotere groep ondernemers te laten kennismaken met en leren van de ervaringen die binnen het Nieuwe Veehouden zijn opgedaan. Daarom wordt met het groene onderwijs (CAH Dronten) nagegaan hoe studenten kunnen worden ingezet om te helpen bij de realisatie van de ondernemersplannen. Verder ligt er een voorstel voor een vervolgproject van Syntens, Wageningen UR en LTO. Focus in dit vervolgproject is erop gericht hoe ondernemers met concrete plannen, kunnen worden gestimuleerd en geholpen om deze plannen ook daadwerkelijk te realiseren. Daarnaast richt het project zich op het verbreden van de opgedane kennis en inzichten naar grotere groepen ondernemers (verbreding).

- **Actie C:** Leertrajecten voor diervriendelijk management voor ondernemers en ketenpartijen

De diverse trainingen en cursussen die er bestaan op het gebied van diervriendelijk bedrijfsmanagement zoals 'Koesignalen', 'Kipsignalen' en 'Varkenssignalen', blijven belangrijke instrumenten om de kennis en kunde van ondernemers en ketenpartijen te verbeteren. Het afgelopen jaar stond daarnaast opnieuw in het kader van het verminderen van antibioticagebruik. Het gezamenlijke leertraject 'Zicht op gezonde dieren' georganiseerd door LTO Noord, ZLTO en LLTB, de dierenartsen en het ministerie van EL&I werd dit jaar afgerond. De klankbordgroep van het Innovatieprogramma Antibioticavrije Ketens vraagt aandacht voor het op een hoger plan brengen van vakmanschap op het gebied van diergezondheidsmanagement, om zo het antibioticagebruik in de veehouderij omlaag te kunnen brengen. In de pluimveesector is veel aandacht geweest voor het verminderen van voetzoollaesies. In 2011 heeft het ministerie de cursus 'voetzoollaesies bij vleeskuikens' verplicht gesteld voor vleeskuikenhouders die in aanmerking wilden komen voor de subsidie 'Verbetering Dierenwelzijn'. Deze cursus is goed ontvangen. Tevens organiseerde Wageningen UR afgelopen mei in samenwerking met onder anderen EL&I en het productschap PPE een themabijeenkomst voor de vleeskuikenhouderij over dit onderwerp.

B1.2 Extra stimulans om duurzaam te investeren

Ambitie tot 2015:

3. Vanaf 2015 zijn alle nieuw te bouwen stallen / houderijsystemen integraal duurzaam

Vanaf 2015 moet het vanzelfsprekend zijn ('license to produce') dat stallen die nieuw gebouwd gaan worden op basis van een zoveel mogelijk integraal duurzaam concept worden gebouwd. Om dat mogelijk te maken wordt gezocht naar extra stimulansen om duurzaam te investeren.

Toelichting acties:

- **Actie D:** Subsidieregelingen integraal duurzame stallen, SBIR, MIA/Vamil, Praktijknetwerken

Vanuit de overheid zijn verschillende subsidieregelingen opengesteld om duurzame investeringen te ondersteunen:

- De investeringsregeling duurzame stallen is onder artikel 68 van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) opengesteld. Verder zijn hiervoor nationale middelen vrijgemaakt voor stallen rond Natura 2000 gebieden.
- Een tweede SBIR Integraal Duurzame Stal- en Houderijsystemen is opengesteld. Accent lag op het bedrijf en de inpassing in de omgeving. Er is een selectie gemaakt van 10 plannen, waarvoor een haalbaarheidsstudie kan worden uitgevoerd.
- Fiscale regelingen, de MIA/Vamil. Ondernemers die investeren komen in aanmerking voor investeringsaftrek als ze voldoende punten halen op de Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV).

Voor deze regelingen is veel belangstelling geweest vooral vanuit de melkveehouderij, meer dan met het toegekende budget kon worden gehonoreerd. Partijen zijn hier goed van op de hoogte en verspreiden hierover actief informatie. De Rabobank gebruikt dit bijvoorbeeld als input voor gesprekken met ondernemers. Zodra er nieuwe inschrijvingen mogelijk zijn worden deze via intranet verspreid. Duurzaam bouwen is integraal onderwerp binnen financieringsproces. Er is aandacht hiervoor via interne branche-informatie.

- **Actie E:** Evalueren van bestaande regelingen en andere instrumenten (fiscaal, stimulering) op effectiviteit

In opdracht van de regiegroep van de UDV is een analyse uitgevoerd naar de instrumenten die zouden kunnen helpen aan het realiseren van integraal duurzame stallen. Hierbij is nadrukkelijk breder gekeken dan financieel instrumentarium en ook breder gekeken dan de actor overheid. Wat opvalt is dat er op dit moment vooral aandacht is voor de interactie tussen actoren, institutionele arrangementen en techniek. Er blijken geen acties geformuleerd op die gericht zijn op discussies over normen, waarden en cultuur die een rol spelen bij het realiseren van duurzame stal- en houderijsystemen. Het gaat hier nadrukkelijk om normen, waarden en cultuur van alle relevante spelers die hier invloed op hebben. Op basis van deze evaluatie wordt geconcludeerd dat de brede toepassing van duurzame stalsystemen al gerealiseerd zou zijn als de betrokken partijen dezelfde normen, waarden en cultuur zouden hebben. Dit geeft de volgende kritische aandachtspunten bij onvoldoende aandacht voor het verschil in normen, waarden en cultuur:

- dit kan tot gevolg hebben dat partijen "langs elkaar heen praten", omdat zij allen iets anders onder integrale duurzaamheid verstaan;
- zonder gemeenschappelijke "beelden en taal" kunnen acties ongericht worden.

Op basis van deze conclusies heeft het samenwerkingsverband eerste stappen gemaakt met het ontwikkelen van een gemeenschappelijk kader (paragraaf 3.2) en een gemeenschappelijke taal (paragraaf 3.3).

Ook is er een specifieke evaluatie uitgevoerd van de Investeringsregeling Duurzame Stal- en Houderijsystemen. Hieruit blijkt dat deze regeling in een grote behoefte voorziet.

B1.3 Inspiratie, kennisuitwisseling en onderwijs

Inspiratie, kennisuitwisseling en onderwijs zijn onmisbaar om de noodzakelijke stappen te zetten op weg naar de realisatie van alle genoemde ambities. Zonder enthousiaste voorlopers die anderen kunnen inspireren en hun kennis willen delen komt het proces van de brede uitrol in de praktijk niet van de grond. Daarnaast is het laten zien van goede voorbeelden essentieel om het contact met de samenleving te verbeteren en topprioriteit voor het behoud van maatschappelijke legitimatie.

- **Actie F:** Gebruik van koplopers als voorbeelden (ondersteuningsprogramma boegbeelden)

Koplopers en boegbeelden spelen een belangrijke rol bij het verbreden van verduurzamen van de voorlopers naar een bredere groep ondernemers. Daarnaast zijn koplopers en boegbeelden van belang voor maatschappelijk draagvlak. Het samenwerkingsverband ontwikkelt een ondersteuningsprogramma boegbeelden. Er is een inventarisatie gemaakt van het gebruik van koplopers en boegbeelden door verschillende organisaties. Hiervoor zijn de afgelopen maanden diverse gesprekken gevoerd met boegbeelden en organisaties die boegbeelden (kunnen) inzetten. In een project wordt nu invulling gegeven aan het vullen van een 'gereedschapskist' met hulpmiddelen en ondersteuning voor bedrijven die koplopers en boegbeelden willen inzetten. De ambitie met dit ondersteuningsprogramma is dat een grote groep toekomstgerichte veehouders en ketenpartijen (early adopters/early majority) stappen zet naar een duurzame veehouderij. Het ondersteuningsprogramma boegbeelden prikkelt hen om deze stappen te zetten en helpt ze om -naar eigen inzicht- gebruik te maken van de ervaringen die andere veehouders en ketenpartijen al hebben opgedaan bij het vernieuwen van hun bedrijfsvoering (innovators/early

adopters). Met een ondersteuningsprogramma boegbeelden willen we gebruikmaken van bestaande ondernemersnetwerken, duurzaamheidsprojecten en organisaties. 2012 geldt hierbij als een ontwikkeljaar. Daarnaast is met de Groene Kennis Coöperatie invulling gegeven aan het project Duurzame Veehouderij Hoe?ZO!. Agrarische studenten kunnen vanuit dit project op excursie bij ondernemers uit de verschillende sectoren die voorlopen op het terrein van verduurzamen en zo in de praktijk zien en leren wat ondernemers doen.

- **Actie G:** Benutten van netwerken voor uitwisselen van kennis en ervaring

Om bestaande netwerken beter te benutten hebben LTO Noord en LLTB het initiatief genomen voor het opzetten van een kennisverspreidingsinfrastructuur (verbinden van Agriconnect, VarkensNET, MelkveeAcademie, PluimveeNET (i.o.)). Doel daarvan is om op een eigentijdse wijze ondernemersnetwerken te ondersteunen. VarkensNET werkt intussen aan een programma “Samenwerking voor een duurzame Varkenshouderij” voor de periode 2010-2012. Het gaat hierbij om leeractiviteiten, mentoren (vraagbaak), netwerken (open en besloten kamers), (virtueel) bedrijfsbezoek en kennisverspreiding gebaseerd op de zes speerpunten van de Uitvoeringsagenda. VarkensNET zet in dit programma haar concepten en producten actief in om uitvoering te geven aan de speerpunten. De afgelopen periode zijn voor diverse duurzaamheidsthema's netwerken opgezet, zoals het varkenstoilet en zeugen in de drachtfase. Als vervolg op Het Nieuwe Veehouden wordt er invulling gegeven aan een voorstel om verdere verspreiding van kennis via netwerken te stimuleren. Daarbij zal de hiervoor vermelde innovatiecyclus als kader gebruikt worden. Aansluiting en verbinding met bestaande netwerken is daarbij beoogd.

B1.4 Ontwikkeling en innovatie

Verduurzaming is een dynamisch, zich voortdurend ontwikkelend proces. Met elke nieuwe innovatie wordt weer een volgende stap gezet op weg naar echt integrale duurzaamheid en is er steeds meer mogelijk. Zo komt de lat voor een basisniveau aan duurzaamheid steeds hoger te liggen in de loop van de tijd. Om deze voortdurende ontwikkeling en innovatie te stimuleren en te ondersteunen zijn een aantal acties ingezet die alle ambities van dit routeplan ondersteunen.

- **Actie H:** Gezamenlijk formuleren van eisen (randvoorwaarden, richtingen) voor integraal duurzame houderijsystemen (stal, management, rassen)

In de Uitvoeringsagenda is één van de doelstelling te komen tot integraal duurzame stallen en systemen. Een integraal duurzame stal of houderijsysteem van 2012 ziet er anders uit dan een integraal duurzame stal of houderijsysteem in 2023. Met de voortschrijdende ontwikkeling en innovatie is er steeds meer mogelijk en vindt het begrip integrale duurzaamheid steeds meer invulling. Dat betekent dus ook dat de definitie van dat begrip aan verandering onderhevig is. De afgelopen jaren zijn trajecten gestart die op afzonderlijke duurzaamheidsthema's voor beweging zorgen. In het verslagjaar is ook een project gestart om nadere duiding te geven aan de terminologie van integraal duurzaam (zie 3.2). Daarbij wordt gekeken naar de verschillende aspecten die van belang zijn bij integraal duurzaam, wordt een ideale eindsituatie benoemd voor elk van die aspecten en is de insteek om deze ideale eindsituatie terug te vertalen naar daadwerkelijk te realiseren ambities op die verschillende aspecten. Traject loopt in 2012 en 2013 door met betrokkenheid van alle partijen uit de Uitvoeringsagenda.

Daarnaast zijn er in ketens allerlei initiatieven om op individuele bedrijven duurzaamheid meetbaar te maken middels monitoringssystemen. Voorbeelden daarvan zijn de maatlat duurzame veehouderij, ontwikkeling van instrumentarium binnen de zuivelketen (FrieslandCampina, CONO) en recente initiatieven om duurzaam vlees in de supermarkten te krijgen. Vanuit de UDV zetten we in op verbinding tussen deze initiatieven en op afstemming met de gezamenlijk te formuleren eisen. Streven is op meer eenduidigheid in instrumentarium, zodat de discussie gaat over te halen niveaus en niet over de te hanteren systematiek.

- **Actie I:** Innovatieprogramma Varkansen

Op initiatief van LTO en Dierenbescherming is in 2010 het Innovatieprogramma Varkansen gestart. Hierin wordt gewerkt aan het vervolg op het herontwerptraject ‘Varkansen’. Begin 2012 is besloten dat dit programma verder wordt doorgezet. Het heeft een looptijd van drie jaar. Het Innovatieprogramma heeft als doel ervoor te zorgen dat de toekomstbeelden, eindontwerpen en de kern-ingrepen (oplossen van systeemfouten en perverse koppelingen) van Varkansen zichtbare ankerpunten krijgen in de praktijk. Op dit moment zijn er mede met behulp van de SBIR diverse concepten in de maak. Een concreet en zichtbaar ankerpunt is het Starplus concept. De gedachte hierachter is om met mestbanden mest en urine aan de bron te scheiden. Het streven is te komen tot een samenhangend programma van bestaande en nieuwe praktijkexperimenten en een portfolio van aansprekende ‘varkensstallen van de toekomst’. Het programma heeft in 2012 aantoonbare bijdrage geleverd aan meerdere innovaties in integraal duurzame stal- en houderijsystemen in de varkenshouderij, bijvoorbeeld het Pro Domi kraamhok. Mede geïnspireerd door het Innovatieproject Varkansen werkt CAH Dronten (onderdeel van de Aeresgroep) aan een systeeminnovatie voor haar varkens- en pluimveebedrijf. Dit wordt voor een deel vormgegeven in een ‘Varkens- en Pluimveebos’. Een systeem waarin de dieren in een natuurlijke omgeving worden gehuisvest en waar studenten meehelpt met het ontwerpen van deze systeeminnovatie, het exploiteren, demonstreren en er praktijkgericht onderzoek verrichten.

- **Actie J:** (Door)ontwikkeling van prototypen van nieuwe stalsystemen

Nieuwe ideeën voor nieuwe stallen en bedrijfssystemen betekenen nog niet dat ze daarmee ook in de praktijk toepasbaar zijn en gerealiseerd worden. Doorontwikkelen van prototypen blijft daarom aandacht houden. Een belangrijke rol daarbij spelen het Varkens Innovatie Centrum Sterksel (VIC-Sterksel) en Dairy Campus in Goutum. Dit zijn landelijke onderzoekscentra waar ontwikkelingsgericht onderzoek wordt uitgevoerd naar (deel)systemen van nieuwe duurzame stal- en veehouderijsystemen. Dit onderzoek wordt uitgevoerd in nauwe samenwerking met netwerken van veehouders en toeleverende bedrijven (stallenbouwers, stalinrichters etc.). De focus ligt op co-innovatie met het (internationaal georiënteerde) bedrijfsleven en veehouders van aspecten van bedrijfssystemen, bedrijfsvoering en ondernemerschap in de primaire veehouderij. In samenwerking met het groene onderwijs (GKC) lopen er onderwijsprogramma's voor MBO- en HBO-studenten, waarin het bedrijfsleven participeert. Ook worden studenten van de HAS Den Bosch, CAH Dronten en Wageningen UR als onderdeel van hun leerprogramma betrokken bij co-innovatietrajecten en de validatie van innovaties van commerciële bedrijven.

Vergelijkbaar met VIC-Sterksel is de Dairy Campus die in 2011 van start is gegaan in de buurt van Leeuwarden. Er zijn nieuwbouwfaciliteiten gepland in Leeuwarden waarbij op termijn de activiteiten van de Waiboerhoeve in Lelystad worden overgenomen. Dairy Campus werkt met 5 programma's die gezamenlijk de kennisketen melkveehouderij in de agrofoodsector omvatten:

1. Funderend onderzoek (getrokken door Wageningen UR),
2. Innovatie (getrokken door Livestock Research),
3. Educatie (getrokken door Van Hall Larenstein),
4. Kennisdoorstroming (getrokken door LTO/MelkveeAcademie) en
5. Praktijkleren. Dit laatste programma is in ontwikkeling onder de vlag International Dairy Training Centre, een privaat initiatief van AB Friesland, the Friesian, AOC Friesland en Van Hall Larenstein.

Vanuit het onderwijs in midden Nederland is initiatief genomen voor de ontwikkeling van de Dairy Triangle, een samenwerking tussen Praktijk-, Onderzoeks- en Leerbedrijf De Drieslag Dronten, KTC De Marke en Veenweide Innovatiecentrum Zegveld. Centraal in de (internationale) samenwerking staan toegepast onderzoek, systeeminnovaties in de veehouderij en bedrijfs-integraal mineralenmanagement (Koeien & Kansen, Dairyman). Hierbij staan grondspecifieke innovaties centraal voor klei, zand en veen. Dit concept wordt uitgebreid met meerdere groene onderwijsinstellingen vanuit midden Nederland.

Invulling is gegeven aan een herontwerptraject voor bedrijfssystemen voor de melkgeitenhouderij. Insteek is daarbij eveneens om invulling te geven aan kansrijke marktconcepten.

• **Actie K:** Duurzame Zuivelketen

Het initiatief Duurzame Zuivelketen van NZO/LTO werkt programmatisch aan verduurzaming binnen deze sector. Hierbinnen staan vier thema's centraal: klimaat & energie, diergezondheid & dierenwelzijn, weidegang, biodiversiteit & milieu.

Binnen de zuivel- en melkveehouderijsector zijn dit jaar langjarige en samenhangende duurzaamheidsprogramma's ingevoerd. De voortgang wordt gestimuleerd en bewaakt middels duidelijke doelstellingen, geprioriteerde duurzaamheidsthema's, actieplannen en Kritische Prestatie Indicatoren voor de hele keten.. Melkveehouders krijgen adviesdiensten aangeboden om op de genoemde thema's acties uit te zetten op het eigen bedrijf, zoals uitgewerkte leerroutes en workshops onder het motto: 'Boeren leren het best en snelst van boeren'.

De Duurzame Zuivelketen heeft een onderzoeksagenda ingebracht binnen de Topsector Agro en Food in de vorm van een PPS. Hierin staat het thema levensduur centraal.

B2/a Speerpunt 2 > Welzijn en Gezondheid van dieren

a. im- en export van levende dieren en lange afstandstransporten

In tabel 2 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 2a weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties in uitvoering.

Tabel 2a Routeplan speerpunt 2 Welzijn en gezondheid van dieren, onderdeel a

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties	Kenmerk
2 <ul style="list-style-type: none"> • Slachtdieren worden dicht bij de productielocatie geslacht onder voorwaarde dat de marktwerking geborgd blijft • Kwalitatief verantwoord transport: het transport vindt plaats conform een gewaarborgd kwaliteitssysteem • Kansen benutten in nabije markten (export biggen, import nuchtere kalveren) • In 2023 is het aantal transporten en het aantal transportkilometers in een dierenleven minimaal 	Slachtdieren: Ontwikkelen kwaliteitssysteem 'Eén Huis dat staat'. <ol style="list-style-type: none"> 1. In 2012 zijn alle partijen het eens over de regels voor transport binnen het kwaliteitssysteem 2. In 2015 werken alle transporteurs volgens het kwaliteitssysteem voor transport. Voor varkens en kalveren werken alle transporteurs in 2013 al volgens het kwaliteitssysteem. 	<i>NB. Deze ambities zijn gericht op het voldoen aan de wettelijke norm. De uitvoeringsagenda richt geen eigen acties op ambities 1 en 2. Wel op de ambities 3-7, waarbij de acties vooral gericht zijn op de voorlopers</i>	
	Kwaliteit verhogen: <ol style="list-style-type: none"> 3. In 2013 zijn er 5 concepten voor diertransport waarin centraal staat dat dieren gezond en fit op de plaats van bestemming komen (dierenwelzijn) en ook oog is voor minimale veterinaire risico's, minimaal energieverbruik en goede maatschappelijke acceptatie. 4. In 2014 zijn kwaliteitseisen vastgesteld voor integraal duurzaam transport (inclusief keten, laden en lossen) per diersoort die opgenomen worden in het kwaliteitssysteem 5. In 2018 werken alle transporteurs integraal duurzaam volgens het verbeterde kwaliteitssysteem 	A) Ontwikkelen van 5 voorbeelden van integraal duurzame concepten voor transport (inclusief de keten)	Focus
	Gebruiksdieren: Benutten van kansen in nabije markten <ol style="list-style-type: none"> 6. In 2013 zijn 2 of meer haalbare strategieën onderzocht en uitgewerkt waardoor een groter gedeelte van de gebruiksdieren in de eigen regio (straal 500 km) kan worden afgezet 7. In 2015 is alle transport verder dan 500 km comfort class transport 	B) Verkennen van mogelijkheden voor een beloningssysteem voor hogere kwaliteit van transport	Focus
		C) Onderzoek van 2 of meer concepten om groter gedeelte van biggen in de eigen regio af te mesten (o.a. gesloten bedrijven, fosfaatproblematiek) in samenwerking met stakeholders	In afwachting van ontwikkelingen op Actie A

B2.1 Slachtdieren: Doorontwikkelen kwaliteitssysteem

Ambities tot 2015:

1. In 2012 zijn alle partijen het eens over de regels voor transport binnen het kwaliteitssysteem.
2. In 2015 werken alle transporteurs volgens het kwaliteitssysteem voor transport. Voor varkens en kalveren werken alle transporteurs in 2013 al volgens het kwaliteitssysteem.

NB. Deze ambities zijn gericht op het voldoen aan de wettelijke norm. De Uitvoeringsagenda richt hier geen eigen acties op. Wel op de onderstaande ambities 3-9 waarbij de acties vooral gericht zijn op de voorlopers.

Per 2011 is de kwaliteitsregeling voor transport van dieren QLL (Quality system Livestock Logistics) van start gegaan. Deze nieuwe kwaliteitsregeling omvat de voorschriften voor het transport en het verzamelen van landbouwhuisdieren gericht op dierenwelzijn en preventie van dierziekteverspreiding. Er is nu één landelijk ketenomvattend kwaliteitssysteem gerealiseerd. Het voordeel van dit ketenbreedsysteem is dat hierbij alle ketenpartijen betrokken zijn en dat er aansluiting kan gaan plaatsvinden met andere kwaliteitssystemen. Zo wordt QLL nu geïntegreerd in de bestaande IKB systemen. Vanaf 1 juli zou vanuit de IKB systemen Varken en Kalf alleen nog maar getransporteerd worden door QLL gecertificeerde bedrijven. Ook (export) verzamelplaatsen zouden QLL gecertificeerd moeten zijn om aan de IKB eisen te voldoen. Binnen het bestuur QLL vindt discussie plaats of vanaf 1 juli 2012 de aanvoer van runderen en kalveren bij QLL verzamelcentra effectief gecontroleerd en gesanctioneerd kan worden, om zeker te stellen dat alleen QLL transporteurs deze aanvoer verzorgen. Besloten is deze ingangsdatum tot nader order van het bestuur uit te stellen. De NVWA is gestart met een bureauonderzoek naar de uitvoering van de verschillende processen die in het QLL handboek zijn beschreven. Gekeken wordt naar de borging van QLL. Als tweede voert de NVWA onderzoek uit bij de verschillende certificerende instellingen. Dit onderzoek bestaat uit een controle op het kantoor van de certificerende instelling maar ook uit het meelopen met een aantal aangekondigde en onaangekondigde controles door de certificerende instellingen bij transporteurs. De bevindingen uit de verschillende audits worden naar verwachting medio 2012 gepresenteerd.

B2.2 Kwaliteit verhogen

Ambities tot 2015:

3. In 2013 zijn er 5 concepten voor diertransport waarin centraal staat dat dieren gezond en fit op de plaats van bestemming komen (dierenwelzijn) en ook oog is voor minimale veterinaire risico's, minimaal energieverbruik en goede maatschappelijke acceptatie.
4. In 2014 zijn kwaliteitseisen vastgesteld voor integraal duurzaam transport (inclusief keten, laden en lossen) per diersoort die opgenomen worden in het kwaliteitssysteem
5. In 2018 werken alle transporteurs integraal duurzaam volgens het verbeterde kwaliteitssysteem

Bij transport brengen aspecten als laden, lossen en duur van het transport risico's met zich mee voor het welzijn en de gezondheid van dieren. Volgens de Staat van het Dier 2011 gaat ca 70% van het grensoverschrijdende diertransport naar de buurlanden België, Luxemburg en Duitsland. Deze cijfers hebben betrekking op zowel slacht- als gebruiksdieren. Het transport van dieren is toegenomen tussen 2008 en 2009. Ook is het aandeel transporten naar niet-buurlanden gegroeid.

Als samenwerkingsverband van de uitvoeringsagenda hebben we de ambitie om nieuwe concepten te ontwikkelen voor transport van dieren. Het voornemen is om dit samen met de keten op te pakken. Met deze benadering willen we zichtbaar maken hoe er stappen gezet kunnen worden op integrale duurzaamheid. De lessen die hieruit getrokken worden, kunnen vervolgens worden benut

voor bredere toepassing door andere transporteurs en de rest van de keten. Het idee is om hierbij gebruik te maken van de bestaande kwaliteitssystemen.

Toelichting acties:

- **Actie A:** Ontwikkelen van 5 voorbeelden van integraal duurzame concepten voor transport (inclusief de keten)

Het ontwikkelen van 5 voorbeelden van integraal duurzaam transport waarbij wordt gekeken hoe dieren gezond en fit op de plaats van bestemming kunnen komen met oog voor veterinaire risico's, energieverbruik, 'foodmiles' en maatschappelijke acceptatie. Deze concepten zullen duidelijk moeten maken wat dit betekent voor zaken als laden, lossen, transportduur en de inrichting van vrachtwagens. COV, LTO en Dierenbescherming hebben vanuit de uitvoeringsagenda hiervoor het voortouw genomen Per diercategorie zijn de vereisten en knelpunten in beeld gebracht. Dit heeft geresulteerd in een actieplan waar 4 of 5 kleinere (gesloten) ketens met medewerking van het Ministerie een pilot starten waarbinnen de aspecten van integraal duurzaam transport worden ingevoerd met als doel brede adoptie voor de langere termijn mogelijk te maken.

- **Actie B:** Verkennen van mogelijkheden voor een beloningssysteem voor hogere kwaliteit van transport

Bij het ontwikkelen van de concepten voor kwalitatief goed transport wordt nagegaan hoe dit kan worden gefinancierd. Zodra hier meer zicht op is, wordt nagegaan wat dit zou kunnen betekenen voor een beloningssysteem. Hierbij speelt ook de meetbaarheid een rol. De EFSA heeft de risicofactoren voor alle diersoorten tijdens transport in kaart gebracht. Wageningen UR is met het EFSA rapport als basis aan het inventariseren welke meetpunten kunnen worden opgenomen om het objectief en praktisch te kunnen meten. Deze aspecten worden meegenomen bij de pilot voor integraal duurzaam transport zoals onder Actie A genoemd.

B2.3 Gebruiksdieren: benutten van kansen in nabije markten

Ambities tot 2015:

6. In 2013 zijn 2 of meer haalbare strategieën onderzocht en uitgewerkt waardoor een groter gedeelte van de gebruiksdieren in de eigen regio (straal 500 km) kan worden afgezet
7. In 2015 is alle transport verder dan 500 km comfort class transport

De vraagstukken bij gebruiksdieren zijn anders dan bij slachtdieren. Deze dieren worden vaak onder betere omstandigheden vervoerd, maar wel over grotere afstanden. Dit hangt nauw samen met de wijze waarop de veehouderijsector in binnen- en buitenland gestructureerd is. Zo importeert Nederland relatief veel nuchtere kalveren (ruim 350.000) en exporteert het relatief veel biggen (ruim 7 miljoen). Deze worden respectievelijk binnen en buiten Nederland 'afgemest'. Om de kansen in nabije markten te kunnen benutten is een samenhangende strategie vereist. Dit is de eerste stap waar we ons in dit verband op willen richten.

In juli 2012 is de dierenwelzijnsstrategie in de Europese Raad voor landbouwministers aangenomen. Daarin werden geen maatregelen opgenomen voor de maximale transportduur van slachtvee en andere verbeteringen (zoals goede ventilatie en temperatuurregeling) voor het vervoer van vee. Ondanks de Nederlandse staatssecretaris daartoe opriep. Alleen de kleinere Europese landen steunden Nederland. Wanneer dit wel was opgenomen, had dit snel tot actie geleid.

Toelichting acties:

- **Actie C:** Onderzoek van 2 of meer concepten om een groter gedeelte van de biggen in de eigen regio af te mesten in samenwerking met stakeholders

Het idee is om met deze actie in samenwerking met stakeholders 2 of meer concepten te ontwikkelen op welke wijze dit mogelijk is (gesloten bedrijven, fosfaatproblematiek). Hierbij zal aansluiting gezocht worden bij de gehele keten dus ook de primaire sector en het slachtproces. In 2011 is bepaald dat dit actiepunt in een later stadium zal worden opgepakt. Actie A krijgt op dit moment prioriteit. Omdat actie A nog niet is voltooid, wordt voorgesteld om daar ook voor komend jaar prioriteit aan te geven.

B2/bc Speerpunt 2 > Welzijn en Gezondheid van dieren, onderdelen:

- b. natuurlijk gedrag en ingrepen
- c. van dierziektebestrijding naar gezonde dieren

In tabel 2b/c is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 2, onderdelen b en c weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties in uitvoering. De acties van dit routeplan zijn uitgewerkt in nauwe samenhang met de acties van het routeplan voor speerpunt 1 (zie par. 4.2.).

Tabel 2b/c Routeplan speerpunt 2, onderdelen b en c

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties	Kenmerk
<p>2 Natuurlijk gedrag en ingrepen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dieren vertonen natuurlijk gedrag in houderijen • Geen ingrepen meer (exclusief wettelijk verplichte) <p>Van dierziektebestrijding naar gezonde dieren:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Houderij en fokkerij bieden ondersteuning aan de weerstand van het dier. Dieren groeien gezond op • Inzet op selectief, beperkt en curatief diergeneesmiddelengebruik, inclusief antibiotica • Maatschappelijk aanvaardbare methoden voor de noodzakelijk resterende blokkades van bedrijven bij dierziektebestrijding • Slimme vaccinatie en behandelssystemen met waarborgen voor de afzet van producten van gevaccineerde dieren 	<p>Stimuleren van aanpassingen in bedrijfsmanagement, huisvesting en fokkerij</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. In 2015 is het systeem van Welfare Quality praktisch toepasbaar en voor de boer te gebruiken in zijn managementsysteem 2. In 2013 ligt er een routekaart voor het uitfasen van ingrepen die afhangen van het houderijsysteem 3. In 2013 is het antibioticagebruik gedaald met 50% ten opzichte van 2009 (in 2011 20% minder) 4. In 2015 zijn via fokkerijlijnen stappen gezet gericht op inzet van robuuste dieren 	A) Welfare Quality praktijkrijp maken en verbinden aan sectorinitiatieven	Pilotprojecten melk-vee- en kalveren starten komend najaar 2012
		B) Opstellen routekaart ingrepen per sector	Focus
		C) Uitwerken plan van aanpak bedrijfsgebonden dierziekten	Focus
		D) Project Weerbaar Vee	Eerste fase afgerond. Vervolgstappen benoemd.
		E) Oprichting initiatiefgroep Duurzame Fokkerij	Initiatiefgroep is aan de slag met actieplan

B2.4 Stimuleren van aanpassingen in bedrijfsmanagement, huisvesting en fokkerij

Ambities tot 2015:

1. In 2015 is het systeem van Welfare Quality praktisch toepasbaar en voor de boer te gebruiken in zijn managementsysteem
2. In 2013 ligt er een routekaart voor het uitfasen van ingrepen die afhangen van het houderijsysteem
3. In 2013 is het antibioticagebruik gedaald met 50% ten opzichte van 2009 (in 2011 20% minder). Het kabinet heeft inmiddels aangegeven een doelstelling van 70% reductie in 2015 (ten opzichte van 2009) na te streven (brief aan Tweede Kamer van 26 juni 2012)
4. In 2015 zijn via fokkerijlijnen stappen gezet gericht op inzet van robuuste dieren

Deze 4 ambities beogen het stimuleren van aanpassingen in bedrijfsmanagement, huisvesting ten behoeve van dierenwelzijn en het bevorderen van diergezondheid. Dit draagt –samen met gerichte fokkerij- bij aan het bevorderen van natuurlijk gedrag en selectief, beperkt en curatief gebruik van diergeneesmiddelen (inclusief antibiotica).

Toelichting acties

- **Actie A:** Welfare Quality praktijkrijp maken en verbinden aan sectorinitiatieven

Met de Welfare Quality systematiek kan het welzijn van pluimvee, varkens en runderen op het primaire bedrijf worden gemeten aan de hand van diergerichte indicatoren en metingen aan de directe omgeving van het dier. Welfare Quality is daarmee een belangrijk instrument voor een ondernemer die geïnteresseerd is in het welzijn van zijn dieren en daarop wil sturen. Ook voor ketenpartijen, controlerende instellingen en overheden biedt Welfare Quality toepassingsmogelijkheden.

Afgelopen jaren is onderzoek gedaan naar de mogelijkheden om deze systematiek te vereenvoudigen, dus qua tijd in te korten. De resultaten hiervan zijn in 2011 en 2012 bekend geworden. Het ministerie en de diverse sectoren zijn in 2012 in overleg om te komen tot een pilot om de (eventueel vereenvoudigde) welzijnsmonitor te beproeven in de praktijk. Hierbij wordt ook de relatie gelegd met het bedrijfsgezondheidsplan en andere lopende initiatieven in de diverse sectoren.

In het onderwijs wordt middels theorie en praktijklessen ervaring opgedaan met WQ ten behoeve van de latere implementatie in de praktijk.

Voor de melkvee- en kalvesector zijn de projectplannen gereed en starten de pilotprojecten tweede helft 2012. De besprekingen met de pluimvee- en varkenssector over de toepassing van Welfare Quality en de vormgeving van een eventueel pilotproject zijn nog in volle gang.

- **Actie B:** Opstellen routekaart ingrepen per sector

In 2007 zijn biologische varkenshouders overgestapt op castreren onder verdoving. In november 2007 besloten de koepels van varkenshouders, slachthuizen en supermarkten dit voorbeeld te volgen. Op dit moment wordt er alleen nog varkensvlees verkocht afkomstig van varkens waarvan de beertjes verdoofd zijn gecastreerd. En het bedrijfsleven werkt, samen met de Dierenbescherming en de overheid, mee aan onderzoek om tegen 2015 helemaal te stoppen met castreren.

In juni 2011 is het advies voor het Plan van Aanpak Ingrepen Pluimvee aangeboden aan EL&I door de Stuurgroep Ingrepen Pluimvee. Hierin is een routeplan opgenomen voor de aanpak van het uitfaseren van ingrepen bij pluimvee. Het advies gaat over de ingrepen, die zonder aanpassing van de regelgeving, per september 2011 verboden zijn. De stuurgroep heeft geadviseerd om de huidige ingrepen bij pluimvee de komende 10 jaar te blijven toestaan. De gevolgen voor het welzijn van de dieren bij het achterwege laten van de ingreep zijn veel groter dan het nadelige gevolg van de ingreep zelf. De stuurgroep adviseert elke 2,5 jaar een evaluatiemoment in te bouwen om de gerealiseerde voortgang te toetsen en waar mogelijk bepaalde ingrepen eerder te beëindigen.

Recent hebben Dierenbescherming en LTO het initiatief genomen voor plan van aanpak dat het couperen van varkensstaarten moet terugdringen.

Het samenwerkingsverband Uitvoeringsagenda neemt met het opstellen van een routekaart voor het uitfaseren van ingrepen per sector het initiatief om de aanpak te verbreden naar andere sectoren. Er is door de UDV een inventarisatie gemaakt van de ingrepen die nog plaatsvinden in de diverse veehouderijsectoren en de activiteiten die plaatsvinden om te komen tot het afbouwen en beëindigen van de ingrepen. Voor een aantal ingrepen is dat nu het geval. Daar hoeft de UDV geen inspanning op te verrichten. De UDV volgt wel de voortgang. Voor wat betreft ingrepen bij vleesvee (routinematige keizersnedes en onverdoofde castratie) neemt de UDV het initiatief om in gesprek te gaan met de sector om te komen tot een plan van aanpak. De vakgroep Vleesvee van LTO heeft dit op de agenda staan, in de loop van 2012 wordt een plan van aanpak ontwikkeld.

- **Actie C:** Uitwerken plan van aanpak bedrijfsgebonden dierziekten

Verminderen van het gebruik van antibiotica is een speerpunt in alle veehouderijsectoren. Aanpak loopt via één op één relaties met dierenarts, bedrijfsgezondheids- en bedrijfsbehandelplannen. Versterkte aandacht heeft al geleid tot een forse reductie van het antibioticagebruik. Vanuit de UDV dragen we bij aan dit traject door de aanpak van bedrijfsgebonden dierziekten.

In het verslagjaar is door LTO en EL&I een eerste stap gezet om te komen tot een plan van aanpak voor bedrijfsgebonden dierziekten. In samenwerking met WUR heeft LTO een eerste inventarisatie gemaakt, van lopende en recent afgesloten initiatieven in de veehouderij waarbij diergezondheid verbeterd wordt. Deze inventarisatie is momenteel nog niet afgerond. Het oorspronkelijke idee is om, na afronding van de inventarisatie, in een verder traject een plan van aanpak op te stellen aan de hand van de kernvraag: "Hoe kunnen zoötechnische initiatieven, die bedrijfsgebonden diergezondheid bevorderen, verbreed worden naar de brede middengroep van veehouders." Daarnaast was het plan om een diergezondheidsweb te ontwikkelen door middel van een KIGO initiatief om overeenkomstig dierenwelzijn een online, doorlopend overzicht te krijgen van projecten, activiteiten en resultaten op het gebied van diergezondheid.

De subsidieaanvraag ('best practices voor antibioticumreductie op veehouderijbedrijven') in het kader van de regeling kennisverspreiding en innovatie groen onderwijs is helaas afgewezen. LTO ontwikkelt momenteel een vervolg op het project 'Zicht op gezonde dieren'. Het beleid op verminderen van het antibioticumgebruik zet veehouders blijvend aan tot het verbeteren van diergezondheidsmanagement door middel van het opstellen van het verplichte bedrijfsgezondheidsplan. Momenteel is de vraag wat de vervolgstap moet zijn ten aanzien van actie C. Voortzetten van de ingeslagen weg met het uitwerken van een plan van aanpak bedrijfsgebonden dierziekten of op andere wijze bijdragen aan speerpunt 2 C om daarmee o.a. het beleid op vermindering van antibioticumgebruik te ondersteunen.

- **Actie D:** Project Weerbaar Vee

Het project Weerbaar Vee is geïnitieerd door Courage en Innovatienetwerk. Binnen dit project van 5 jaar wordt gewerkt aan een concept om de natuurlijke weerstand van melkvee op een objectieve manier te meten en te verbeteren. Weerbaar Vee is een samenwerkingsverband van EL&I, PZ, LTO, Wageningen UR, CRV en GD. Verder zijn o.a. de biologische sector en de Universiteit Utrecht betrokken bij de ontwikkeling van het concept. Met dit project werkt de melkveehouderijsector, met ondersteuning van de overheid, aan een robuuste melkveestapel met een lagere ziekte-incidentie, minder gebruik van geneesmiddelen en een langere levensduur. De eerste fase is afgerond, momenteel wordt bezien in hoeverre het wenselijk is hier een vervolg aan te geven.

Mede op basis van een advies door een commissie van deskundigen, is het plan voor de volgende fasen enigszins aangepast. Fase 2 zal volledig worden gericht op het vinden van betrouwbare biomarkers. Fase 3 is bedoeld om, op basis van de resultaten in fase 2, werkbare modulaties (aangrijpingspunten) in beeld te brengen. De eindtermijn en het benodigde budget is gelijk gebleven.

- **Actie E:** Oprichting initiatiefgroep Duurzame Fokkerij

De Initiatiefgroep Duurzame Fokkerij bestaat uit Hendrix Genetics, Topigs, CRV, LTO, Dierenbescherming, Productschappen PVV/PPE, Stichting Zeldzame Huisdierrassen, Wageningen UR en EL&I. Voor de uitvoeringsagenda is de Initiatiefgroep begin 2011 nagegaan op welke wijze de fokkerij een bijdrage kan leveren aan de verduurzaming van de veehouderij. Zowel in algemene zin als per speerpunt van de uitvoeringsagenda. De Initiatiefgroep heeft afgelopen voorjaar een actieplan gepresenteerd. Hierin kondigt het aan de volgende ambities met voorrang op te pakken:

1. Bedrijven willen de afwegingen die zij moeten maken bij het fokken van dieren transparant maken.
2. De Initiatiefgroep Duurzame Fokkerij gaat de samenleving actiever betrekken bij de fokkerij.
3. Het verder verbeteren van het welzijn en gezondheid van landbouwhuisdieren met behulp van registratiesystemen in de veehouderij.
4. Het verbeteren van de resource-efficiency van de veehouderij.

De initiatiefgroep heeft bijgedragen aan het opstellen van een programma Breed4Food dat binnen de topsectoren is ingebracht als bijdrage vanuit de fokkerij aan verdere verduurzaming van de veehouderij. Ook is er een notitie geschreven over de rol van fokkerij bij het verhogen van de resource efficiency van veehouderijssystemen. Daaruit zijn een aantal punten benoemd waar de groep zich vooral op wil richten (meten op individueel dierniveau, genetische respons en productieve levensduur).

B3 Speerpunt 3 › Maatschappelijke inpassing

In tabel 3 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 3 weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties in uitvoering.

Tabel 3 Routeplan speerpunt 3 Maatschappelijke inpassing

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties	Kenmerk	
3 <ul style="list-style-type: none"> • Transparante productie: de burger heeft zicht op en kennis van de voor productie gehouden dieren. De boer heeft weer een gezicht voor burgers • Nieuw te bouwen bedrijven zijn landschappelijk ingepast 	Transparantie, openheid en interactie 1. In 2015 is de productiewijze van alle bedrijven in principe transparant 2. In 2015 zijn op 10% van alle bedrijven voorzieningen getroffen waardoor burgers rechtstreeks in contact komen (als klant of bezoeker) met agrarische bedrijven en waardoor deze een transparant beeld krijgen van de agrarische productie ter plaatse 3. In 2015 hebben toekomstgerichte bedrijven een bedrijfsportfolio beschikbaar waarin bepaalde standaardinformatie aanwezig is en het bedrijf zich naar believen kan presenteren. Burgers kunnen het via internet raadplegen en zo zien hoe er op dat bedrijf geproduceerd wordt en waarom. De landschappelijke inpassing van een bedrijf maakt standaard deel uit van een bedrijfsportfolio	A) Bevorderen van vernieuwende relaties tussen veehouders en burgers d.m.v. pilotprojecten	Focus	
		B) Transparantieonderzoek	Voltooid	
		C) Ontwikkelen en verspreiden van voorbeelden voor een digitaal beschikbaar 'ondernemingsportfolio' met informatie over de bedrijfsopzet en de landschappelijke inpassing	Focus	
	Landschappelijke inpassing 4. In 2015 worden alle nieuw te bouwen bedrijven ontwikkeld met ruimtelijke kwaliteit en zijn deze zodanig landschappelijk ingepast in hun omgeving dat deze kunnen rekenen op een breed draagvlak bij de bevolking en recreanten	Inspireren 'het kan ook anders' Acties die alle ambities van dit routeplan ondersteunen	D) Realiseren van provinciale pilotprojecten	Voltooid
			E) Stimuleren vormgeving via Maatlat Duurzame Veehouderij	Voltooid
			F) Doorvertaling van voorbeelden naar bredere toepassing	Focus Nieuw
			D) Aanpakken knelpunten in vergunningverlening	Focus Nieuw
			E) Publieksonderzoek dialoog megastallen 2011 in o-meting hoe publiek over veehouderij denkt -> over 2 jaar herhalen	Nieuw

B3.1 Transparantie, openheid en interactie

Ambities tot 2015:

1. In 2015 is de productiewijze van alle bedrijven in principe transparant
2. In 2015 zijn op 10% van alle bedrijven voorzieningen getroffen waardoor burgers rechtstreeks in contact komen (als klant of bezoeker) met agrarische bedrijven en waardoor deze een transparant beeld krijgen van de agrarische productie ter plaatse
3. In 2015 hebben toekomstgerichte bedrijven een bedrijfsportfolio beschikbaar waarin bepaalde standaardinformatie aanwezig is en het bedrijf zich naar believen kan presenteren. Burgers kunnen het via internet raadplegen en zo zien hoe er op dat bedrijf geproduceerd wordt en waarom. De landschappelijke inpassing van een bedrijf maakt standaard deel uit van een bedrijfsportfolio

Om de maatschappelijke acceptatie van veehouderij te vergroten en het imago van de sector te verbeteren is het belangrijk om als ondernemers te laten zien hoe op een verantwoorde, duurzame manier dieren gehouden worden. Transparantie, openheid en interactie met burgers en omgeving zijn daarbij een eerste vereiste ('license to produce').

Toelichting acties:

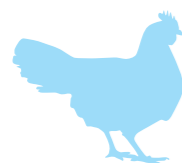
- **Actie A:** Bevorderen van vernieuwende relaties tussen veehouders en burgers d.m.v. pilotprojecten

Afgelopen jaar is duidelijk meer aandacht geweest voor de boer-burger relatie. Naast de directe communicatie tussen boer en burger bij zichtbedrijven, verkoop op de boerderij, open dagen voor het brede publiek en demonstratiebedrijven, zijn er specifieke acties geweest. Diverse zuivelbedrijven hebben dit voorjaar consumenten en burgers uitgenodigd om te komen kijken als de koeien de wei in mogen (koeiendans). Er is hiervoor onder meer een weidegang-app ontwikkeld. Andere voorbeelden zijn de in 2011 door EL&I uitgevoerde maatschappelijke dialoog over megastallen en bijvoorbeeld het project Peelhorst waarin de Provincies Noord-Brabant en Limburg de dialoog tussen agrariërs en burgers helpen organiseren.

Het project t.a.v. landschappelijke inpassing is in 2011 afgerond met een voorbeeldenboek. In de ideeën voor vernieuwende agrarische architectuur komen transparante gevels zeer vaak voor maar de realisatie daarvan is nog geen gemeengoed. In 2011 is bij de toepassing van de Maatlat Duurzame Veehouderij de landschappelijke inpassing van landbouwbedrijven opgenomen in het puntensysteem.

In 2011 heeft de Wageningen UR in opdracht van het ministerie van EL&I het onderzoek "Maatschappelijke acceptatie van (grootschalige) veehouderij in LOG's" uitgevoerd. In deze studie wordt onder meer geconcludeerd dat de maatschappelijke discussie over 'megastallen' niet eenvoudig een discussie is over de voor- en nadelen van schaalvergroting of 'acceptabele' bedrijfsgrootten. Hierachter gaan verschillen in onderliggende waardenpatronen schuil. Tegenstanders in LOG-gebieden blijken overheden vaak niet meer te vertrouwen en er is weinig zicht op de grote middengroep aan 'passieve observanten', die zich tot dusverre niet in de discussie mengt. De aanbevelingen in deze studie zijn onder meer om na te gaan waar precies behoefte aan is en welke handvatten de overheden zouden kunnen bieden. Ook zouden ondernemers uit de reguliere veehouderij kunnen worden ondersteund in omgevingsgericht ondernemen (transparant, duurzaam, sociaal ingebed). Deze beide aanbevelingen worden opgepakt in twee vervolgpunten die worden opgepakt in het kader van speerpunt 3 van de UDV.

Vanuit het groene onderwijs start in 2012 een project om vernieuwende relaties te ontwikkelen. Studenten in het groene onderwijs krijgen bij aanvang van hun opleiding een 'maatschappelijke ontgroening'. De gedachte is om hiermee een tijdig contact te bevorderen tussen studenten groen onderwijs en kritische maatschappelijke stromingen.

Enkele provincies zullen in 2012/2013 met landbouworganisaties aan de slag gaan om een duurzaamheidsscan te laten uitvoeren op bedrijven en die vervolgens te benutten voor een dialoog met burgers met de bedoeling om bij het maken van toekomstplannen beter in te kunnen spelen op het maatschappelijk draagvlak in de directe omgeving van de boerderij. De inzet van een duurzaamheidsscan geeft een goed en vergelijkbaar beeld van de integrale duurzaamheid van bedrijven. In 2012 wordt een pilotproject opgezet om zo'n scan in te zetten voor communicatie met burgers. Dit moet bijdragen aan maatschappelijk draagvlak voor de toekomstplannen van de onderneming.

- **Actie B:** Transparantieonderzoek

In 2010 is een onderzoek uitgevoerd door Wageningen UR in opdracht van het Ministerie van EL&I hoe ondernemers die onder meer vleesvarkens, vleeskuikens of melkkoeien houden hun bedrijf meer transparant kunnen maken voor de maatschappij (Vee in Zicht, LEI, 2011). Behoeften en mogelijkheden zijn zowel gepeild bij ondernemers als bij burgers. Ook is inzichtelijk gemaakt wat volgens deze ondernemers de kansen en valkuilen kunnen zijn van transparantie. De partijen binnen de UDV bezien of ze de resultaten van dit onderzoek verder willen oppakken en in actie willen vertalen.

- **Actie C:** Ontwikkelen en verspreiden van voorbeelden voor een digitaal beschikbaar 'ondernemingsportfolio' met informatie over de bedrijfsopzet en de landschappelijke inpassing

Het project Digitaal portfolio landbouwbedrijven is door HAS-den Bosch opgepakt en uitgewerkt, maar kon niet gefinancierd worden via het hiervoor bedoelde subsidiekader (KIGO). Bekeken moet worden of dit project nog in een andere vorm of met andere financiering kan worden uitgevoerd.

B3.2 Landschappelijke inpassing

Ambitie tot 2015:

4. In 2015 worden alle nieuw te bouwen bedrijven ontwikkeld met ruimtelijke kwaliteit en zijn deze zodanig landschappelijk ingepast in hun omgeving dat deze kunnen rekenen op een breed draagvlak bij de bevolking en recreanten

Voor ondernemers met investeringsplannen moet het vanzelfsprekend worden om de omgeving in de planvorming te betrekken en aandacht te besteden aan de vormgeving en landschappelijke inpassing van hun bedrijf.

Toelichting acties:

- **Actie D:** Realiseren van ontwerpen voor duurzame varkenshouderijbedrijven

September 2011 is een prijs van 25.000 euro uitgereikt aan de Utrechtse ondernemer Steef Uijttewaai uit Schalkwijk. Deze prijsuitreiking was het slot van een ontwerptraject, waarbij de opdracht was om een nieuwe varkensstal te ontwerpen die duurzaam en diervriendelijk is, goed in het landschap past en toch niet duurder is dan een standaardstal. Deze ontwerpdracht is gestart door vijf provincies en de Rijksadviseur voor het Landschap Yttje Feddes. De provincies Noord-Holland, Utrecht, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant selecteerden elk een varkenshouder met bouwplannen, provincie Gelderland zelfs twee ondernemers. Aan deze ondernemers werd een architect en een technisch adviseur gekoppeld. De teams kregen de opdracht een ontwerp te maken voor de nieuwbouw of uitbreiding van het varkensbedrijf, met een hoge ambitie voor dierwelzijn, milieu en architectuur. Op dit moment beziet het samenwerkingsverband hoe de betrokken ondernemers ondersteund kunnen worden bij het nemen van verder stappen tot aan de realisatie.

- **Actie E:** Stimuleren vormgeving via Maatlat Duurzame Veehouderij

De Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV) is een certificatieschema met als doel het bevorderen van investeringen in een duurzame veehouderij. Veehallen die voldoen aan de criteria van de MDV tonen daarmee aan dat zij kunnen voldoen aan duurzaamheidsdoelstellingen van overheidsregelingen. Sinds vorig jaar maakt het nieuwe thema Bedrijf & Omgeving deel uit van de Maatlat Duurzame Veehouderij. Dit houdt in dat duurzame architectuur wordt meegerekend in het puntenstelsel van MIA/Vamil, waardoor belastingvoordeel ontstaat bij de bouw.

B3.3 Inspireren 'het kan ook anders'

Inspireren dat het ook anders kan is een belangrijke focus in dit speerpunt en ondersteunt ook alle andere speerpunten. Behalve de acties die al genoemd zijn onder speerpunt 1 (zoals het boegbeeldenproject, netwerken voor kennisuitwisseling, het 'Nieuwe Veehouden' en innovatieprogramma Varkansen) zullen in dit verband vooral acties opgepakt rond het inspireren met ontwerpen en vormgeving van stallen.

Toelichting acties:

- **Actie F:** Doorvertaling van voorbeelden naar bredere toepassing

Uit het ontwerptraject met Rijksadviseur voor het Landschap Yttje Feddes is een boek voortgekomen met de 6 nieuwe stapontwerpen. Voor het daadwerkelijk realiseren van deze ontwerpen in de praktijk zijn studiegroepen geformeerd onder het project Varkansen.

- **Actie G:** Aanpakken knelpunten in vergunningverlening

Diverse provincies onderzoeken de mogelijkheden om vergunningverlening in het spoor van ruimtelijke ordening en milieu te koppelen aan de integrale duurzaamheid van bedrijven. Het nieuwe beleid wordt verankerd in provinciale verordeningen. Vernieuwende ondernemers krijgen op deze manier extra ruimte om hun bedrijf aan te passen. Ook vanuit EL&I is een inventarisatie gemaakt van best practices bij gemeenten en provincies. De belangrijkste bevindingen hiervan zijn dat hoewel bijvoorbeeld uitvoeringsproblemen met de Natuurbeschermingswet een directe belemmering vormen voor het krijgen van vergunningen, de grootste problemen niet direct van wettelijke aard zijn. De houding van de betrokken partijen, bijvoorbeeld of ambtenaren ontwikkelingsgericht meedenken, en de moeite die gemeentes hebben om hun duurzaamheidsstreven te formuleren in doelen en die te vertalen naar de praktijk zijn doorgaans invloedrijker. Terwijl een deel van de ergernissen over vergunningen, de tijd die het kost, wordt veroorzaakt doordat gemeentes pas laat worden ingeschakeld in het traject van stallen ontwikkelen en bouwen.

De regiegroep van de UDV bezint zich op de vervolgstappen die hieraan gegeven kunnen worden. Hierbij wordt gedacht aan het organiseren van een bijeenkomst tussen gemeenten waarin zij best practices kunnen uitwisselen.

De huidige vergunningverlening biedt weinig mogelijkheden om bedrijven die duurzamer produceren gemakkelijker een vergunning te geven. In de praktijk is het voor bedrijven die afwijken van de normale bedrijfsvoering zelfs lastiger. Bij de ondernemers en overheden is daarom behoefte aan meer flexibiliteit. Maatschappelijk draagvlak is daarbij een essentieel onderdeel. De Wageningen UR brengt de mogelijkheden voor meer flexibiliteit in beeld aan de hand van praktijkcases en anticipeert daarbij ook op toekomstig beleid.

In 2012/2013 voert de Wageningen UR i.s.m. het Ministerie van EL&I, VNG, IPO de provincies Noord-Brabant, Limburg, Gelderland en Overijssel een onderzoeksproject uit. Aan de hand van praktijkcases wordt een handleiding opgesteld die ondersteuning biedt aan provincies en gemeenten om flexibiliteit en maatwerk mogelijk te maken bij vergunningverlening waarbij tegelijkertijd duurzaamheidsaspecten worden betrokken.

- **Actie H:** Publieksonderzoek dialoog megastallen

In 2011 is een o-meting gehouden naar de vraag hoe het Nederlandse volk denkt over veehouderij. Dit onderzoek zal in 2013 herhaald worden.

B4/a Speerpunt 4 > Energie, milieu en klimaat

a. Voer-mest Kringloop

In tabel 4a is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 4a weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties in uitvoering.

Tabel 4a Routeplan speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat, onderdeel a

	Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties	Kenmerk
4	<ul style="list-style-type: none"> • Zoveel mogelijk sluiten van de voer-mest kringloop op bedrijfs-, nationaal of NW Europees niveau • Maximale benutting van mineralen uit dierlijke mest als meststoffen door mest te bewerken / verwerken. Zie de uitdagingen uit het convenant Schoon & Zuinig 	Aanpakken korte termijn problematiek 1. December 2010 hebben Nevedi en LTO een mineralenconvenant gesloten met ambities en aanpak voor het terugdringen van fosfaat in dierlijke mest (rundvee en varkenssector)	A) Project Mineralen, deelproject fosforverlaging via het voerspoor	Loopt
		Korte termijn aanpak verbinden aan lange termijn ambitie 2. Mei 2012 is er een gedragen plan van aanpak voor het sluiten van mineralenkringlopen 3. In 2015 is het mineralenoverschot in Nederland verwerkt zodat een betere afzet bewerkstelligd kan worden	B) Verder oppakken van de gesloten mineralenkringlopen binnen een op te richten 'Task Force Mineralenkringlopen'	Focus Nieuw

B4.1 Aanpakken korte termijn problematiek

Ambities tot 2015:

1. December 2010 hebben Nevedi en LTO een mineralenconvenant gesloten met ambities en aanpak voor het terugdringen van fosfaat in dierlijke mest (rundvee en varkenssector)

De totale mestproductie van de veehouderij in Nederland moet weer onder het niveau van 2002 komen. Die voorwaarde is door de Europese Commissie verbonden aan de derogatie van de Nitraatrichtlijn. Vanaf 2010 is hier via het project Voerspoor op ingezet. De resultaten hiervan zijn zichtbaar. In 2011 was de berekende mestproductie gedaald tot 171 miljoen kilogram, wat onder het Europese plafond (173 miljoen kg) in de derogatiebeschikking ligt. Het project wordt voortgezet om ook langs dit spoor de druk op de mestmarkt te verminderen.

Toelichting actie:

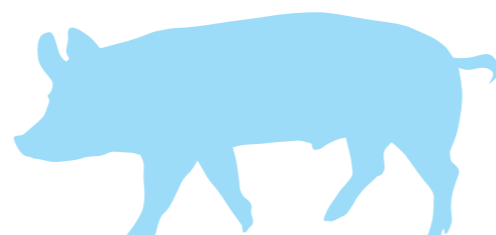
- **Actie A:** Project Mineralen, deelproject fosforverlaging via het voerspoor

LTO Nederland en Nevedi streven via het voerspoorproject naar een betere benutting van fosfor in het voerrantsoen op rundvee- en varkensbedrijven. Dit gebeurt onder andere door toepassing van veevoer met een lager fosforgehalte en door een efficiëntere voermanagement. In 2011 resulteerde deze aanpak in een daling van circa 4 miljoen kilogram fosfaatuitscheiding door de Nederlandse veebedrijven. De daling van het aantal dieren in Nederland had een soortgelijk effect. Beide ontwikkelingen samen droegen bij aan 8 miljoen minder fosfaatuitscheiding. Daarmee ligt de productie onder het Europees plafond in de derogatiebeschikking van 173 miljoen kilogram.

In het project werken veevoerindustrie en veehouders samen om met kennis en aangepast (P-arm) voer de fosforbenutting te verbeteren. Met de aanpak van het voerspoor kunnen agrarische ondernemers zelf bepalen hoe zij op hun bedrijf invulling geven aan de noodzakelijke fosfaatreductie. Naast het collectieve voordeel van behoud van milieuruimte voor de sector kan de individuele veehouder de hogere kostprijs van P-arm veevoer vaak compenseren met een betere voerbenutting en/of lagere mestafzetkosten. Dit laatste is het geval indien meer mest met een lager fosfaatgehalte kan worden afgezet op eigen grond of op grond nabij het bedrijf. Veel deelnemers uit de voersector en de eerste groepen van ondernemers zijn al bezig met gerichte actie.

Aansluitend op het project Mineralen wordt in het onderwijs samengewerkt met het project Koeien & Kansen (Wageningen UR/Livestock research), het Landelijk Meetnet Effecten Mestbeleid (Wageningen UR/LEI) en het Nutriënten Management Instituut. Jaarlijks maken meer dan 150 studenten voor een melkveebedrijf een analyse van de mineralenstromen in de kringloop. Dit wordt onder andere gedaan aan de hand van BEX (Bedrijfsspecifieke excretiewijzer), BEP (Bedrijfseigen fosfaatsnormen), Kringloopwijzer, Mestscheidingswijzer en de fosforwijzer.

Sinds 2011 wordt gezamenlijk door landbouwbedrijfsleven, ketenpartijen in de melkveehouderij, Wageningen UR en het ministerie van EL&I gewerkt aan de ontwikkeling van de Kringloopwijzer. De Kringloopwijzer borduurt verder op BEX door het opnemen van een balans voor stikstof (BEN), fosfaat (BEP), ammoniak (BEA) en koolstof (BEC). De Kringloopwijzer geeft inzicht in de mineralenstroom op melkveebedrijven en moet – op termijn – het instrument worden waarmee de milieuverliezen beperkt en mineralenefficiëntie vergroot worden.

B4.2 Korte termijn aanpak verbinden aan lange termijn ambitie

Ambities tot 2015:

2. Mei 2012 is er een gedragen plan van aanpak voor het sluiten van mineralenkringlopen
3. In 2015 is het mineralenoverschot in Nederland verwerkt zodat een betere afzet bewerkstelligd kan worden.

Met het sluiten van kringlopen kan de reductie van het Nederlandse mestoverschot worden gecombineerd met een duurzaam bodembeheer hier en elders. Kringlopen kunnen op diverse niveaus worden gesloten. Op bedrijfsniveau, binnen de keten of binnen Europa. Los van het niveau waarop kringlopen worden gesloten, zal dit samenwerking vereisen van diverse betrokkenen die samenwerken aan een gedragen plan van aanpak. Hier speelt nog een verschil tussen stikstof en fosfaat. De stikstofkringloop zal niet geheel gesloten kunnen worden i.v.m. onvermijdelijke verliezen naar de lucht en naar het grond- en oppervlaktewater. De fosfaatkringloop is wel voor een belangrijk deel sluitend te krijgen omdat hier geen vervluchtiging optreedt en fosfaat in de bodem niet snel uitspoelt.

Op de kortere termijn is het van belang dat mineralen uit dierlijke mest beter kunnen worden ingezet voor plantaardige teelten. Hiervoor wordt de komende jaren ingezet op grootschalige mestbe- en verwerking en toepassing van deze mineralen binnen de agrofoodsector.

Het kabinet zet in op invoering van een stelsel van verantwoorde mestafzet en verplichte mestverwerking per 1 januari 2013. Dit stelsel dient ter vervanging van het huidige stelsel van dierrechten en de Europese melkquotering. Inzet is dierrechten te laten vervallen per 1 januari 2015. De melkquotering vervalt per 1 april 2015. Het stelsel heeft tot doel de druk op de mestmarkt te verlichten en daarmee het gebruiksnormenstelsel te ontlasten. Dit wordt bereikt door veehouders te verplichten vooraf verantwoorde afzet voor hun mestproductie vast te leggen.

Veehouders mogen straks niet meer mest produceren dan ze op eigen grond en via vaste contracten kwijt kunnen. Elke veehouder die meer mest produceert dan hij op eigen grond kwijt kan, wordt verplicht een percentage van de overschotmest te laten verwerken bij een mestverwerker tot een product dat buiten de Nederlandse mestmarkt wordt afgezet of te exporteren (al dan niet na bewerking).

Toelichting acties:

- **Actie B:** Verder oppakken van de gesloten mineralenkringlopen binnen een op te richten 'Task Force Mineralenkringlopen'

In 2011 is een Task Force optimalisatie mineralenkringlopen opgericht. In deze groep hebben Nevedi, Cumela, LTO, Stichting Natuur en Milieu, Wageningen UR en EL&I zitting. Deze Task Force Mineralenkringlopen levert in de zomer 2012 een plan van aanpak op waarin aan de hand van twee mogelijke sporen, te weten: Introductie van hoogwaardige mestverwerking en benutting van alternatieve eiwitbronnen, gekomen wordt tot een optimalisatie van de mineralenkringlopen. Er worden initiatieven genomen voor het raffineren van mest op boerderijniveau, het vervoer van vloeibaar biogas op boerderijniveau en het opwaarderen van mest via afvalverwerking.

In 2012 wordt gewerkt aan een nieuw mestbeleid, waarin bedrijven met een mestoverschot verplicht worden een deel daarvan te (laten) verwerken en vervolgens af te zetten buiten de Nederlandse land- en tuinbouw. Een wetsvoorstel met die strekking is in behandeling. Om die verwerking van mest ook daadwerkelijk mogelijk te maken zijn ketenpartijen actief aan het kijken naar kansrijke verwerkingsstrategieën. Ook van buiten de sector hebben bedrijven belangstelling. Veel trajecten zitten nu in een opstartfase.

B4/b Speerpunt 4 > Energie, milieu en klimaat

b. grondstoffen voor diervoeder op duurzame wijze geproduceerd

In tabel 4b is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 4b weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties in uitvoering.

Tabel 4b Routeplan speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat, onderdeel b

	Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties	Kenmerk
4	<ul style="list-style-type: none"> In 2023 worden alle grondstoffen duurzaam geproduceerd 	Verduurzamen grondstoffen 1. In 2015 is 100% van de in Nederland gebruikte soja duurzaam geproduceerd (RTRS gecertificeerde soja)	A) Project Carbon Footprint Animal Nutrition (inzicht in de mate waarin de samenstelling van diervoeders bijdraagt aan de carbon footprint van de veehouderij)	Voltooid
			B) Start met aankoop duurzame soja via de stichting IDS (initiatief Duurzame Soja)	Voltooid
		2. In 2015 is 100% van de in Nederland gebruikte oliepalmproducten duurzaam geproduceerd (RSPO gecertificeerde oliepalmproducten) 3. In 2015 is duidelijk wat er voor nodig is om voor andere grondstoffen tot 100% duurzaam te komen	C) Verkenning aanpak andere grondstoffen	Lopend

B4.3 Verduurzamen grondstoffen

Ambities tot 2015:

1. In 2015 is 100% van de in Nederland gebruikte soja duurzaam geproduceerd (RTRS gecertificeerde soja)
2. In 2015 is 100% van de in Nederland gebruikte oliepalmproducten duurzaam geproduceerd (RSPO gecertificeerde oliepalmproducten)
3. In 2015 is duidelijk wat er voor nodig is om voor andere grondstoffen tot 100% duurzaam te komen

In 2009 zijn criteria vastgesteld voor duurzame soja binnen de Round Table on Responsible Soy (RTRS). Dit maakt het mogelijk om soja gecertificeerd duurzaam te produceren. Met deze ambitie wordt de duurzaam gecertificeerde soja daadwerkelijk toegepast en op termijn de standaard binnen de sector.

Voor palmproducten zijn de criteria uitgewerkt in de Round Table on Responsible Palm Oil (RSPO). Ook voor palmproducten is de ambitie om deze producten breed toe te passen. Voor de veehouderij is dit met name van belang voor palmpitschroot dat een belangrijk restproduct is in veevoeders.

1 Daarnaast is nog 120.000 ton soja aangekocht die volgens andere duurzaamheidsstandaarden gecertificeerd waren.

Toelichting acties:

- **Actie A:** Project Carbon Footprint Animal Nutrition (inzicht in de mate waarin de samenstelling van diervoeders bijdraagt aan de carbon footprint van de veehouderij)

Dit project vloeit voort uit de wens om de invloed op het klimaat van de productie en het gebruik van diervoeders te verminderen. Om dit te bereiken heeft het Productschap Diervoeders in samenwerking met de Wageningen UR en Blonk Milieu Advies een handig rekenmodel ontwikkeld om de CO2 footprint mee te bepalen. Met dit model kan berekend worden welke invloed de samenstelling van het diervoeder heeft op de CO2 footprint van een dierlijk product. Het rekenmodel is opgeleverd in april 2012. Het jaar 2012 zal verder benut worden om het model uit te rollen in de sector, zodat het model breed toegepast kan worden. Daarnaast zullen LTO en Nevedi zich inzetten om met ketenpartijen in overleg te treden op welke wijze het feedprint model geïntegreerd kan worden in de dierlijke productieketen en nader onderzoek te doen naar integrale mitigatieopties. Ook wordt gewerkt aan een Europees model voor het berekenen van de CO2 footprint zodat er een Europese geharmoniseerde berekeningsmethodiek tot stand komt.

- **Actie B:** Start met aankoop duurzame soja via de stichting IDS (initiatief Duurzame Soja)

Op 8 juni 2011 hebben bedrijven, verenigd in het Initiatief Duurzame Soja, de allereerste RTRS-gecertificeerde soja afgenomen (RTRS = Round Table on Responsible Soy). De eerste collectieve aankoop van in totaal 100.000 ton RTRS-soja is het startpunt geweest om in samenwerking met alle ketenpartijen in de Nederlandse dierlijke productieketen de aankoop van verantwoorde soja op te schalen naar 100% in 2015. Dit heeft geresulteerd in de oprichting van de stichting project ketentransitie verantwoorde soja welke in de jaren tot 2015 de aankoop van verantwoorde soja zal opschalen tot 100% en daarnaast zal werken aan de vastlegging van de aankoop van verantwoorde soja in ketenafspraken.

Nevedi zet zich al geruime tijd in voor een duurzame sojaketen. De eisen aan verantwoorde soja richten zich op het voorkomen van verder verlies van gebieden met een waardevolle biodiversiteit, verantwoord gebruik van bestrijdingsmiddelen, respect voor landrechten van lokale gemeenschappen en zorg voor goede werkomstandigheden.

In de aanloop hiernaartoe hebben de Nevedi-leden in 2011 hun commitment uitgesproken ten aanzien van de financiële bijdrage van Nevedi aan deze ketentransitie. Ten opzichte van alle betrokken ketenpartners is de absolute financiële bijdrage van de diervoedersector het grootst. In 2012 wordt de exacte financieringsverdeling tussen de partijen afgesproken. Nevedi, is samen met het Initiatief Duurzame Handel (IDH), de initiator van dit ketenarrangement geweest.

- **Actie C:** Verkenning aanpak andere grondstoffen

In 2011 is gekeken naar het totale gebruik van oliepalmproducten in de Nederlandse siervoedersector en is de diervoedersector in overleg getreden met het Green Palm secretariaat over de knelpunten waar de diervoedersector tegenaan loopt bij de eventuele aankoop van RSPO gecertificeerde palmproducten.

Nevedi neemt het initiatief om een samenwerkingsverband op te starten in de vorm van een Platform Verduurzaming Diervoeder. Zomer 2012 wordt er een startbijeenkomst georganiseerd waarbij een groot aantal stakeholders zijn uitgenodigd. Doel is om met dit platform te komen tot een routeplan voor de verduurzaming van diervoeder. Dit routeplan moet in 2015 gereed zijn. Het gaat daarbij om concrete afspraken die ervoor zorgen dat in 2023 alle grondstoffen voor diervoeder duurzaam worden geproduceerd.

- **Actie D:** Grondstoffenwaaier

In september 2011 kwam de grondstoffenwaaier van Nevedi uit, waarin onder andere de belangrijkste duurzaamheidsthema's per grondstof zijn aangegeven. Deze folder is actief verspreid bij ketenpartners.

B4/c Speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat

c. klimaat: duurzame energieproductie, reductie van energieverbruik en broeikasgassen

In tabel 4c is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 4c weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties in uitvoering.

Tabel 4c Routeplan speerpunt 4 Energie, milieu en klimaat, onderdeel c

	Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties	Kenmerk
4	<p>• Maximale inzet op productie van duurzame energie door veehouderij uit biomassa, wind en zon</p> <p><i>NB. Uitdagingen zijn gekwantificeerd in het Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren (inclusief die voor reductie van energieverbruik en broeikasgassen) en worden via dat convenant gerealiseerd. De ambities lopen in het convenant tot het jaar 2020 evenals in het programma Duurzame Zuivelketen.</i></p>	<p>Energiebesparing en productie (deels uit Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Duurzame Zuivelketen: in 2020 is de zuivelketen energieneutraal 2. Convenant S&Z: verdere reductie van het gebruik van fossiele energie van gemiddeld 2% per jaar tot aan 2020. De emissie veroorzaakt door direct energiegebruik (gas, olie en elektra) is in 2020 verminderd met circa 60% t.o.v. 1990 3. Convenant S&Z: de ATV-sector streeft naar de productie van duurzame energie van 63 PJ in 2020 (gelijk aan een vermeden CO2- uitstoot van 3.0 Mton/jaar) <p>Reductie overige broeikasgassen (deels uit Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren)</p> <ol style="list-style-type: none"> 4. Convenant S&Z: de emissie van overige broeikasgassen is door sectorale ontwikkelingen, gerichte reductiemaatregelen en gedeeltelijke omzetting van mest in duurzame energie in 2020 verminderd met circa 25 tot 30% t.o.v. 1990 5. Inzet in 2020 binnen de EU de laagste uitstoot overige broeikasgassen per liter melk te realiseren 	A) Energiebesparing op boerderijniveau (2PJ) via nieuwe programma's incl. erfbezoekers (machinebouwers, installateurs)	Lopend
			B) Opstellen routekaart 100% energieneutrale zuivelketen 2020 (wind-energie, minder kunstmestgebruik, biogasinstallaties)	Lopend
			C) Subsidiereregelingen duurzame stallen, samenwerking bij innovatie, duurzame energie, Investeringsregeling milieuvriendelijke maatregelen	Lopend
			D) Routekaart voor de vleessector	Nieuw
			E) Innovatieprogramma emissiearm veevoer voor emissiereductie van methaan uit de pens van koeien	Lopend
			F) Praktijkproject Koeien & Kansen	Lopend
			G) Emissiereductie van broeikasgassen uit mestopslagen (SBIR Ondernemersinnovatieprogramma (ROB))	Nieuw

B4.4 Energiebesparing en productie

(deels uit Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren)

Ambities tot 2015:

1. Duurzame Zuivelketen: in 2020 is de zuivelketen energieneutraal
2. Convenant S&Z: verdere reductie van het gebruik van fossiele energie van gemiddeld 2% per jaar tot aan 2020. De emissie veroorzaakt door direct energiegebruik (gas, olie en elektra) is in 2020 verminderd met circa 60% t.o.v. 1990
3. Convenant S&Z: de ATV-sector streeft naar de productie van duurzame energie van 63 PJ in 2020 (gelijk aan een vermeden CO₂- uitstoot van 3,0 Mton/jaar)

Deze ambities hebben betrekking op het terugdringen van het gebruik van energie en de energie die nodig is zoveel mogelijk op een duurzame wijze te produceren. De overheid heeft een convenant Schone en Zuinige Agrosectoren afgesloten met de agrosectoren. De ambitie is om het gebruik van fossiele energie jaarlijks te reduceren evenals de emissies die dit tot gevolg heeft. Tegelijk hebben de partijen benoemd hoeveel duurzame energie zij in 2020 willen produceren.

In dit verband heeft de zuivelsector de ambitie uitgesproken om in 2020 geheel energieneutraal te produceren. De zuivelsector zet zich hiermee in om het klimaat te sparen en minder energie te verbruiken. Dit betekent dat de keten – van melkveebedrijf tot en met zuivelfabriek – op een duurzame manier evenveel energie opwekt als verbruikt. Mestvergisting, wind- en zonne-energie en groene stroom spelen daarbij een belangrijke rol. Minder broeikasgas per koe is ook een belangrijk speerpunt.

Binnen de gehele zuivel- en melkveehouderijsector wordt gewerkt aan structurele energiebesparing. Er wordt gewerkt met een eigen ontwikkelde webbased energiescan waarbij concrete en praktische verbetertips- en adviezen worden teruggegeven op basis van een benchmark. Er zijn rekentools ontwikkeld voor bijv. voorcoolers en warmteterugwinning, zodat ook toeleveranciers geprikkeld worden met energiezuiniger apparaten op de markt te komen. Met 45 partijen uit de wereld van leveranciers van zon-, wind- en groengasenergie zijn door de DZK tijdens drie dagen matchmakerbijeenkomsten georganiseerd om de energietransitie naar duurzame energie te versnellen.

Ook de diervoedersector en de vleesverwerkende industrie zijn hierin actief. In juli 2012 heeft Nevedi namens de diervoedersector de Meerjarenaafspraken energiebesparing 3 getekend. Nevedi-leden die gezamenlijk meer dan 80% van het energie-volume van alle Nevedi-leden vertegenwoordigen leggen in een energie-efficiencyplan (EEP) de energiebesparingsambities vast voor de komende jaren. Door maatregelen in het proces, in de keten en op het gebied van duurzame energie streeft de sector naar een gemiddelde besparing van 2% per jaar. Door de grote betrokkenheid uit de sector is het voor Nevedi mogelijk als brancheorganisatie deel te nemen aan de Meerjarenaafspraken (MJA).

In datzelfde kader heeft de vleesverwerkende industrie een Routekaart visie energiebesparing vleessector 2023 opgesteld. Doel is een energiebesparing van 30–50 % in de vleessector. Deze energiebesparing wordt gericht op 5 onderwerpen: energie-efficiëntie, koelen & vriezen, conserveren, nevenproducten en keteninnovatie. De vijf brancheorganisaties in de vleessector, COV, AKSV, KNS, NEPLUVI en VNV werken hier samen aan en willen de aankomende jaren verder op het gebied van energiebesparing via de routekaart. Met deze routekaart zal in 2011 en 2012 worden onderzocht welke vooraanstaande technieken op de 5 onderwerpen het best geïmplementeerd kunnen gaan worden.

Toelichting acties:

- **Actie A:** Energiebesparing op boerderijniveau (2PJ) via nieuwe programma's incl. erfbezoekers (machinebouwers, installateurs)

In de "Energie- en Klimaatmonitor Agrosectoren 2011" is een de voortgang in diverse agrosectoren op een rij gezet. Hierin is een specifiek hoofdstuk opgenomen voor de melkveehouderij en voor de intensieve veehouderijsectoren. De melkveehouderij heeft in 2009 de energie-efficiency met circa 4% verbeterd ten opzichte van 2003. Uit deze rapportage blijkt dat de het elektriciteitsverbruik in de melkveehouderijsector sterk uiteen loopt tussen de diverse bedrijven.

Enkele factoren die hier op inspelen zijn:

- wel/niet beregenen,
- het gebruik van een melkrobot,
- het wel/niet toepassen van waterbesparende maatregelen,
- de inrichting van koelsystemen,
- het aantal keer dat per dag gemolken wordt,
- het al dan niet inzetten van loonwerkers.

In de melkveehouderij wordt vooral elektriciteit en diesel gebruikt en in de varkenshouderij wordt gas het meest gebruikt, vooral voor stalverwarming. Bij zeugenbedrijven is stalverwarming dan ook de belangrijkste energieverbruiker, bij vleesvarkens gaat de meeste energie in ventilatie zitten.

De varkenssector heeft de efficiency tussen 2003 en 2009 met 32% verbeterd. De productie van varkensvlees is tussen 2002 en 2009 met circa 7% afgenomen. Het gasverbruik per varken halveerde in die periode, ook het elektraverbruik nam sterk af. Een verklaring voor het afgenomen gasverbruik zou kunnen zijn dat de toepassing van houtkachels en benutting van bodemwarmte in de sector de afgelopen jaren sterk is toegenomen. In het project 'Hoge Dunk' bleek dat veel veehouders gebruik maken van besparende maatregelen zoals energiezuinige biggenlampen en tijdschakelklokken.

LTO Noord heeft een project voor gezamenlijke inkoop van zonnepanelen invulling gegeven. In de provincie Overijssel is dit gekoppeld aan het verwijderen van asbest van stallen van veehouders. De eerste ronde met 150 ondernemers die konden inschrijven is gesloten en wordt gerealiseerd, een tweede ronde is opengesteld. Ook in andere provincies gaan vergelijkbare trajecten van start.

- **Actie B:** Opstellen routekaart 100% energieneutrale zuivelketen 2020 (windenergie, minder kunstmestgebruik, biogasinstallaties)

In het kader van het traject Duurzame Zuivelketen is dit voorjaar door FrieslandCampina/NZO gewerkt aan het opstellen van een routekaart 100% energieneutrale zuivelketen 2020 met een klimaatneutrale groei. Het rapport 'Melk de Groene Motor' bevat de stappen om tot een energie neutrale zuivelketen te komen in 2020 (het na te streven scenario). Dat moet bereikt worden door samen met melkveehouders en ketenpartners te werken aan het verbeteren van energie-efficiency, het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen en het stimuleren van de productie van duurzame energie op melkveebedrijven. Met deze aanpak is een start gemaakt doordat Friesland Campina een energiescan aanbiedt aan melkveehouders. Deze scan komt ook beschikbaar voor andere zuivelbedrijven.

- **Actie C:** Subsidiereregelingen duurzame stallen, samenwerking bij innovatie, duurzame energie, Investeringsregeling milieuvriendelijke maatregelen en demonstratieregeling Schoon en Zuinige agrosectoren

Met gerichte inzet vanuit subsidieregelingen kan een bijdrage worden geleverd aan de productie van duurzame energie. De huidige Subsidiereregeling Duurzame Energie (SDE+) heeft als doelstelling om duurzame energie te produceren tegen een zo laag mogelijke prijs. Dit verschilt met de oude subsidieregeling voor duurzame energie, die zich ook richtte op innovatie. Voor de ontwikkeling van nieuwe technologieën wordt gekeken naar het inzetten van andere instrumenten. Energie is hiervoor aangemerkt als topgebied. Daarnaast is er een demonstratieregeling Schoon en Zuinig geopend. Deze regeling heeft als doel om kennis en ervaring te delen over bedrijfsconcepten die duurzame energie of broeikasgasreductie opleveren.

- **Actie D:** Routekaart voor de vleessector

Het bedrijfsleven in de Nederlandse vleessector heeft een routekaart opgesteld met als doelstelling een energiereductie van 30% tot 50% voor 2030. Het project is opgezet in vijf deelgebieden, t.w.: 'koelen', 'conserveren', 'nevenproduct', 'keteninnovatie' en 'energie efficiënte productie'. Vanuit dit project hebben er 12 onderzoeken plaatsgevonden en zijn er 17 workshops geweest met kennisinstituten, adviesbureaus en specialisten uit de vleessector en van bedrijven. De Routekaart levert voor de korte termijn een breed palet aan kansen en mogelijkheden voor besparingen bij vleesbedrijven. Voor de (middel) lange termijn geeft de Routekaart aan welke nieuwe technieken in de nabije toekomst perspectief bieden voor de vleessector. Zie www.Routekaartvlees.nl

B4.5 Reductie overige broeikasgassen

(deels uit Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren)

Ambities tot 2015:

4. Convenant S&Z: de emissie van overige broeikasgassen is door sectorale ontwikkelingen, gerichte reductiemaatregelen en gedeeltelijke omzetting van mest in duurzame energie in 2020 verminderd met circa 25 tot 30% t.o.v. 1990
5. Inzet in 2020 binnen de EU de laagste uitstoot overige broeikasgassen per liter melk te realiseren

De bijdrage van de veehouderij aan klimaatverandering wordt niet alleen veroorzaakt door CO₂ maar ook door overige broeikasgassen als methaan en lachgas. Elk broeikasgas heeft een andere bijdrage aan de opwarming van de aarde en blijft een andere lengte van tijd in de atmosfeer. Zo draagt 1 kg methaan evenveel bij aan het broeikas effect als 25 kg CO₂ en 1kg lachgas (N₂O) draagt evenveel bij als 298 kg CO₂. Dat is de reden dat er ook voor deze gassen reductiedoelen gesteld zijn.

Toelichting acties:

- **Actie E:** Innovatieprogramma emissiearm veevoer voor emissiereductie van methaan uit de pens van koeien

Dit innovatieprogramma is gestart op initiatief van Nevedi, NZO, LTO en EL&I. In 2011 zijn er op vier veevoederbedrijven onderzoeken gestart naar de aanpassingen van het krachtvoer. In de loop van 2013 worden de resultaten verwacht. Verder is er in 2011 een groot aio-onderzoek gestart naar de mogelijke aanpassingen aan het ruwvoeder (gras en mais) om de methaan emissie te beperken, resultaten worden in 2014 verwacht. Tenslotte is in 2012 samenwerking met de fokkerij organisatie CRV en het Topinstituut Food and Nutrition (TIFN) een onderzoek gestart naar de mogelijkheden om een indicator voor methaanemissie in de melk te vinden.

- **Actie F:** Praktijkproject Koeien & Kansen

In het netwerk Koeien & Kansen worden reductiemaatregelen getest om de kennis naar de primaire bedrijven te brengen. Hierbij is oog voor bedrijfsspecifieke aanpak van ammoniak, lachgas en broeikasgasreductie. De deelnemers aan Koeien & Kansen zijn doorgerekend op de uitstoot van overige broeikasgassen. Hieruit blijkt dat de doelstellingen van Schoon en Zuinig haalbaar zijn voor de huidige melkveehouders.

In samenwerking met Koeien & Kansen experimenteert het onderwijs met het in kaart brengen van ammoniak en broeikasgasuitstoot. Jaarlijks krijgen 150 ondernemers advies hoe ze de uitstoot naar het milieu kunnen beperken.

- **Actie G:** Emissiereductie van broeikasgassen uit mestopslagen (SBIR Ondernemers-innovatieprogramma (ROB))

Ondernemers konden voor dit SBIR Ondernemersprogramma voorstellen indienen voor het reduceren van de emissie van methaan uit buitenopslag van mest. Het gaat daarbij om het ontwikkelen van nieuwe, kosteneffectieve, additionele technieken voor het gebruik bij bestaande buitenopslag van mest. Op dit moment worden 2 projecten uitgewerkt.

B5 Speerpunt 5 › Markt en ondernemerschap

In tabel 5 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 5 weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties in uitvoering.

Tabel 5: Routeplan speerpunt 5 Markt en Ondernemerschap

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties	Kenmerk
5 <ul style="list-style-type: none"> De keten van producent tot en met consument associeert duurzaamheid met kansen en slim ondernemerschap. Verduurzaming is onderdeel van ondernemerschap De Nederlandse veehouderij heeft door duurzame en concurrerende productie een leidende positie in de Europese markt 	Bewustwording van mogelijkheden voor zelfsturing <ol style="list-style-type: none"> Voor 2013 zijn alle toekomstgerichte ondernemers zich er van bewust dat zijn zelf kunnen sturen op duurzaamheid in hun bedrijf In 2013 maakt 50% van de melkveehouders gebruik van een tool om te sturen op duurzaamheid In 2015 kan direct zichtbaar gemaakt worden wat het effect van managementmaatregelen is op duurzaamheid in de bedrijfsvoering 	A) Ontwikkelen van duurzaamheids-tools	Loopt
		B) Project Smart Dairy Farming	Loopt
	Systematiekontwikkeling diversificatie <ol style="list-style-type: none"> In 2015 heeft de ondernemer de beschikking over meer variatie in bedrijfsstrategieën In 2015 is de keten d.m.v. segmentatie ingericht op systemen waarin variatie in producten vanaf de boerderij behouden blijft in het verwerkingstraject en verwaard wordt in eindproducten naar de consument 	C) Toepassingsmogelijkheden voor systematieken in andere sectoren dan melkveehouderij verkennen	Loopt
		D) Aansluiten bij initiatieven van Partners voor Ondernemerschap	Loopt
	Stimuleren via onderwijs <ol style="list-style-type: none"> In 2015 is duurzaam ondernemerschap een vaststaand onderdeel binnen het groene onderwijs en het vakonderwijs 	E) Afstemmen van acties gericht op uitwisseling van kennis, ervaringen, onderwijs, onderzoek op samenhang, witte vlekken	Loopt
		F) Creatief Ketenbewust ondernemen	Loopt

B5.1 Bewustwording van mogelijkheden voor zelfsturing

Ambities tot 2015:

- Voor 2013 zijn alle toekomstgerichte ondernemers zich er van bewust dat zijn zelf kunnen sturen op duurzaamheid in hun bedrijf
- In 2013 maakt 50% van de melkveehouders gebruik van een tool om te sturen op duurzaamheid
- In 2015 kan direct zichtbaar gemaakt worden wat het effect van managementmaatregelen is op duurzaamheid in de bedrijfsvoering

Verduurzaming begint bij de ondernemers zelf. Het gaat er hierbij om ondernemers bewust te maken dat zij zelf kunnen sturen op de verschillende aspecten van verduurzaming binnen hun bedrijf en hun bedrijfsstrategie. Om ondernemers daarin te ondersteunen worden diverse handige instrumenten ontwikkeld.

Toelichting acties:

- Actie A:** Ontwikkelen van duurzaamheidstools

Binnen de Duurzame Zuivelketen wordt gewerkt aan het ontwikkelen van duurzaamheidstools. In het voorjaar 2011 zijn bij FrieslandCampina meer dan 100 workshops gehouden over verduurzaming. Daarbij was ook de vraag aan de orde hoe inzichtelijk gemaakt kan worden hoe melkveebedrijven op de diverse duurzaamheidsaspecten al scoren en welke adviezen en ondersteuning ze nodig hebben om verbeteringen te realiseren. Ook onderdeel van deze discussie is hoe dergelijke duurzaamheidsscores financieel gezien gewaardeerd zouden kunnen worden. Als vervolg hierop experimenteert FrieslandCampina deze zomer met 150 melkveehouders gedurende 10 weken met ongeveer 12 van deze instrumenten. Deze 12 duurzaamheidstools komen voort uit het integrale duurzaamheidsconcept van FrieslandCampina met 5 modules: klimaat en energie, diergezondheid en –welzijn, weidegang, natuur en landschap en de mineralenkringloop. Met deze praktijktoets kan beoordeeld worden of dit vanaf 1 januari 2012 voor de hele coöperatie kan gaan gelden.

Door de zuivelondernemingen is een web-bases energiescan ontwikkeld inclusief benchmark. Voor andere duurzaamheidsthema's als klimaat, weidegang, biodiversiteit, diergezondheid en –welzijn worden tools ontwikkeld waarmee op bedrijfsniveau gemonitord en gemanaged kan worden, zoals de Continue Diergezondheidsmonitor (CDM) die binnen de melkveehouderij wordt gebruikt, afgestemd met de eisen vanuit Welfare Quality.

Een ander voorbeeld is het project 'MIJN Duurzaamheid'. Dit project stimuleert melkveehouders om op een eigen manier invulling te geven aan duurzaamheid op hun melkveebedrijf. Hierbij kijken de ondernemers vanuit vier invalshoeken naar duurzaamheid: boer, koe, burger en milieu met als einddoel een praktisch bedrijfsontwerp. In dit project werken LTO, EL&I samen met het Productschap Zuivel en Wageningen UR. De netwerken van MIJN Duurzaamheid komen acht keer bij elkaar. De deelnemers discussiëren met elkaar en kijken bij anderen op het erf. Dit om te komen tot een eigen concreet ontwerp voor een duurzaam bedrijf en de ideale route daar naar toe. Met de ervaringen uit de netwerken als basis organiseert MIJN Duurzaamheid van het najaar tot in 2012 Toekomstcafés.

- Actie B:** Project Smart Dairy Farming

Smart Dairy Farming (SDF) geldt als een doorbraakproject naar een duurzame zuivelketen. Het dient om ondersteunende technologie (ICT, sensoren, modellen) te ontwikkelen voor het dagelijkse management van individuele koeien op het boerenbedrijf. Het project zal basisinformatie opleveren waarmee melkveehouders kunnen sturen in de eigen bedrijfsvoering en waarmee de sector kan inzetten op de hiervoor benodigde innovatie. SDF ondersteunt melkveehouders bij vergroting van hun vakmanschap; verbetering van het management; en versterking van het

ondernemerschap. Aanleiding is de notie dat in grootschalige systemen de beschikbare arbeidstijd, ofwel de aandachtstijd per dier, en mede daardoor de tolerantie voor zieke dieren, sterk afneemt. Dit leidt op grote bedrijven in bijvoorbeeld Amerika tot zeer hoge vervangingspercentages.

Het vakmanschap wordt ondersteund door 'extra ogen' op het bedrijf. Bij een groter wordende veestapel is het voor de boer moeilijker om alle koeien even goed in de gaten te houden. Sensortechnologie ontwikkeld in SDF geeft direct inzicht in de veestapel en met name welke zorgkoeien er zijn. De gegevens uit SDF zullen ook worden benut voor een betere aansluiting van genetica en voersamenstelling op de behoeften in de melkveehouderij en de markt voor zuivelproducten. Hiervoor wordt SDF verbonden met een duurzaamheidstool voor de melkveehouderij. Verder stelt SDF de keten in staat om marktfragen sneller door te vertalen in producten met toegevoegde waarde. Op dit moment zijn de betrokken partijen met elkaar in gesprek over de voorwaarden (o.a. duurzaamheidsambities). Vanaf 2012 wordt door het onderwijs ervaring op gedaan met resultaten vanuit SDF.

B5.2 Systematiekontwikkeling diversificatie

Ambities tot 2015:

4. In 2015 heeft de ondernemer de beschikking over meer variatie in bedrijfsstrategieën
5. In 2015 is de keten d.m.v. segmentatie ingericht op systemen waarin variatie in producten vanaf de boerderij behouden blijft in het verwerkingstraject en verwaard wordt in eindproducten naar de consument

Belangrijk aandachtspunt voor het verduurzamingsproces is het evenwicht tussen de drie P's, waarbij de P van profit onmisbaar is om de verduurzaming ook te kunnen bekostigen. Dit kan met zoeken naar mogelijkheden voor kostprijsvermindering maar gaat vooral over het creëren van toegevoegde waarde aan producten. Inzicht krijgen in dat waardecreatieproces en de kansen en mogelijkheden die zich daarbij voordoen is dan van belang. Hierbij staan een business-case benadering en ondernemers als regisseurs centraal. Overheden en kennisinstellingen kunnen het zoekproces faciliteren en ondersteunen.

Toelichting acties:

- **Actie C:** Toepassingsmogelijkheden voor systematiek in andere sectoren dan melkveehouderij verkennen

Voor meerdere duurzaamheidsthema's geldt dat er verkenning plaatsvindt van wat over en weer geleerd kan worden van de ketenaanpakken die binnen de diverse sectoren zijn ontstaan. Vanuit de uitvoeringsagenda neemt FrieslandCampina/NZO het initiatief om te verkennen hoe dit waardecreatieproces kan bijdragen aan de brede adoptie van verduurzaming. Hiervoor wordt verbinding gelegd met het vervolg op Het Nieuwe Veehouden.

- **Actie D:** Aansluiten bij initiatieven van Partners voor Ondernemerschap

Partners voor Ondernemerschap is een platform van verschillende partijen om ervaringen te delen. Het Platform is gestart vanuit het bedrijfsleven (ZLTO, Friesland Foods, Vion), later haakten ook andere partijen aan (Greenery, CNC, Rabo, Wageningen UR, GKC, Ministerie van EL&I, LTO, NAJK). Hun bevindingen tot nu toe zijn dat in de huidige situatie het bij ondernemers vooral gaat om 'operational excellence': ondernemers leggen de focus op produceren tegen lage kostprijs. Bundelen van bestaande initiatieven waar ondernemers elkaar kunnen ontmoeten is nodig en ook de deelname aan deze programma's kan veel hoger. Mei 2012 is hiervoor de website van de Ondernemers Academie gelanceerd: www.deondernemersacademie.nl.

B5.3 Stimuleren via onderwijs

Ambities tot 2015:

6. In 2015 is duurzaam ondernemerschap een vaststaand onderdeel binnen het groene onderwijs en het vakonderwijs

Duurzaam ondernemerschap begint bij de doelgroep die in de toekomst in de dierlijke keten actief is. Daarom een focus om het stimuleren van duurzaam ondernemerschap via het onderwijs.

Toelichting acties:

- **Actie E:** Afstemmen van acties gericht op uitwisseling van kennis, ervaringen, onderwijs, onderzoek op samenhang, witte vlekken

Vanuit de Uitvoeringsagenda is een overleg georganiseerd om verbinding te leggen met het groene onderwijs via het Programma Dier van de Groene Kennis Coöperatie (GKC). Dit programma ontwikkelt de komende periode een veranderagenda voor het groene kennissysteem en wordt het eerste aanspreekpunt voor de Uitvoeringsagenda binnen GKC. Het programma Dier heeft de speerpunten van de Uitvoeringsagenda gekozen als inhoudelijk uitgangspunt. De programmaleider maakt sinds vorig jaar deel uit van de regiegroep van de Uitvoeringsagenda en stemt de ontwikkelingen op ondernemerschap op zijn beurt af met de programmaleider van het GKC Programma Ondernemerschap.

Vanuit de GKC voert het Programma Ondernemerschap de regie op innovatieve ondernemerschapprojecten. Dit programma heeft een groot portfolio aan projecten om de relatie onderwijs, onderzoek en praktijk te verbeteren en daarmee ook de kwaliteit.

Binnen het HBO wordt onderzoek uitgevoerd door de kenniskringen van een lector. Het Lectoraat Ondernemerschap en Samenleving (Jos Verstegen, Wageningen UR/LEI en CAH Dronten) werkt aan praktijkgericht onderzoek op dit terrein en zorgt hiermee voor een stevige verbinding van 'de gouden driehoek'. Dit lectoraat is verbonden aan de Ondernemerschapsacademie en aan diverse initiatieven die op ondernemerschap in den lande spelen. Vanaf september 2012 beschikt HAS Den Bosch over een lector Duurzame Veehouderij (Han Swinkels).

- **Actie F:** Creatief Ketenbewust ondernemen

FrieslandCampina is op diverse manieren actief met het leggen van verbindingen met het onderwijs. Een daarvan is het KIGO-project Creatief Ketenbewust ondernemen binnen GKC samen met LTO en het onderwijsveld. Het Kenniscentrum voor Waarden brengt met dit project het ketenbewuste aspect in beeld op basis van waarden, het daarvoor in te zetten veranderingsproces en hoe onderwijs en maatschappelijke context samen te brengen is.

B6 Speerpunt 6 > Verantwoord consumeren

- marktonwikkeling duurzame dierlijke producten
- stimuleren van duurzaam consumptiegedrag
- consumptie van dierlijke eiwitten

In tabel 6 is in de vorm van een schema het routeplan van speerpunt 6 weergegeven. De eerste kolom geeft de uitdagingen richting 2023, de tweede kolom de ambities tot 2015 en in de derde kolom de acties in uitvoering.

Tabel 6 Routeplan speerpunt 6 Verantwoord Consumeren

Uitdagingen richting 2023	Ambities tot 2015	Acties	Kenmerk	
6 Marktonwikkeling duurzame dierlijke producten <ul style="list-style-type: none"> Stimuleren van het aanbod van duurzame dierlijke producten – met een focus op dierenwelzijn – door bestaande initiatieven op te laten schalen en nieuwe private initiatieven te laten ontwikkelen. Dit moet leiden tot meer keuzemogelijkheden voor consumenten bij de aankoop van dierlijke producten Stimuleren duurzaam consumptiegedrag <ul style="list-style-type: none"> Consumptie van dierlijke eiwitten <ul style="list-style-type: none"> Consumptie van dierlijke eiwitten past binnen een verantwoord consumptiepatroon <p><i>NB. 6b en 6c worden gerealiseerd via het Convenant Marktonwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten en het programma Duurzame Voedselsystemen</i></p>	Aantoonbaar duurzaam geproduceerd <ol style="list-style-type: none"> In 2013 kunnen diverse duurzame marktsegmenten naast dierenwelzijn ook op andere thema's herkenbaar vermarkt worden 	A) Uitbouwen en verbreden van het Beter Leven kenmerk	Loopt	
		B) Identificeren van kansrijke initiatieven voor tussensegmentproducten.	Loopt	
		Beweging en verbreding in de markt <ol style="list-style-type: none"> In 2011 wordt er een verbinding gelegd tussen de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, het Convenant Marktonwikkeling Biologische Landbouw, het Convenant Marktonwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten en het Platform Verduurzaming Voedsel In 2015 is er een substantieel aantal duurzame marktsegmenten op andere thema's dan dierenwelzijn geïntroduceerd 	C) Project Varkenshouderij 2.0: co-creatie van vernieuwende duurzame houderijssystemen via een dialoog van stakeholders en publiek	Focus
			D) Verkennen van mogelijkheden voor marktconcepten tussensegment in het buitenland	Focus Nieuw

B6.1 Aantoonbaar duurzaam geproduceerd

Ambities tot 2015:

- In 2013 kunnen diverse duurzame marktsegmenten naast dierenwelzijn ook op andere thema's herkenbaar vermarkt worden

Via het Convenant Marktonwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten wordt een impuls gegeven aan het ontwikkelen van duurzame producten met de focus op dierenwelzijn. Met deze ambitie wordt ernaar gestreefd om marktsegmenten te ontwikkelen die op meer thema's, dus richting integraal duurzaam gaan.

Toelichting acties:

- Actie A:** Uitbouwen en verbreden van het Beter Leven kenmerk

Door samenwerking met verschillende partijen in de hele keten, inclusief supermarkten, wordt het aanbod van producten met het Beter Leven kenmerk uitgebreid. Met subsidies van het convenant Marktonwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten worden nieuwe concepten ontwikkeld en haalbaarheidsstudies gedaan. Ook worden voorlichtingscampagnes gedaan om de bekendheid bij de consument te vergroten.

- De Dierenbescherming heeft in 2007 het Beter Leven kenmerk voor dierlijke producten geïntroduceerd. Het kenmerk kent 3 niveaus van dierenwelzijn, aangeduid met sterren. Hoe meer sterren, hoe beter het dierenwelzijn. Het aantal producten met het Beter Leven kenmerk en het aantal supermarkten en foodservicebedrijven waar deze producten verkrijgbaar zijn, is sinds 2007 fors uitgebreid. Het aantal dieren dat onder het Beter Leven kenmerk wordt gehouden is van 2007 en 2008 van rond de 600.000 gestegen tot 2,5 miljoen in 2009 naar bijna 7 miljoen in 2010 en 12 miljoen in 2011. Dit is exclusief het aantal dieren in de biologische veehouderij, dat jaarlijks een stijging laat zien.
- De Monitor Duurzaam Voedsel 2011, uitgevoerd door het LEI, laat zien dat de omzet van producten met het Beter Leven kenmerk van de Dierenbescherming bijna is verdubbeld in 2011, ten opzichte van 2010. Het percentage consumenten dat bereid is om meer te betalen voor een beter dierenwelzijn is 46%. Het CBL heeft in 2012 aangekondigd dat de supermarkten in de toekomst (uiterlijk in 2020) alleen nog maar duurzaam vlees verkopen. Dit vlees moet voldoen aan bepaalde aspecten, waaronder dierenwelzijn, milieu en antibiotica.

- Actie B:** Verbreden van tussensegment: Identificeren van kansrijke initiatieven voor tussensegmentproducten

Stichting Natuur en Milieu neemt het voortouw vanuit de Uitvoeringsagenda voor een Inventarisatie welke initiatieven er zijn die zich mogelijk lenen voor een meer integraal duurzaam marktsegment. Verkend wordt waar doorbraken mogelijk zijn op milieu en dierenwelzijn. Daarbij wordt vooral gezocht naar concepten die als voorbeeld kunnen dienen voor nieuwe marktinitiatieven met als centrale vraag: hoe krijg je duurzaamheid betaald?

In de afgelopen periode zijn verschillende initiatieven voor integrale tussensegmentproducten ontstaan. Vanuit Natuur & Milieu worden gesprekken gevoerd. Zo zijn de initiatiefnemers van Gildehoen (vleeskip) in gesprek met Natuur en Milieu om een keurmerk te ontwikkelen. Met De Hoeve (varkensvlees) is een green deal afgesproken om te komen tot een energieneutrale varkenshouderij. En er zijn intensieve contacten met CONO over een duurzaamheidsmaatlat voor de melkveehouderij.

B6.2 Beweging en verbreding in de markt

Ambities tot 2015:

2. In 2011 wordt er een verbinding gelegd tussen de Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij, het Convenant Marktontwikkeling Biologische Landbouw, het Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten en het Platform Verduurzaming Voedsel
3. In 2015 is er een substantieel aantal duurzame marktsegmenten op andere thema's dan dierenwelzijn geïntroduceerd

Om beweging en verbreding in de markt te krijgen wordt gezocht naar verbinding met de trajecten die zich meer specifiek met de retail kant van duurzame producten bezig houden. De introductie van integraal duurzame marktsegmenten wordt actief gestimuleerd.

Toelichting acties:

- **Actie C:** Project Varkenshouderij 2.0: co-creatie van vernieuwende duurzame houderijsystemen via een dialoog van stakeholders en publiek

Varkenshouderij 2.0 is een co-creatieproject dat als doel heeft een podium en praktische experimenteerimte te zijn – gericht op een in alle opzichten duurzame varkenshouderij in 2023. Het project van Natuur & Milieu, LTO en Foodlog zorgt voor een verduurzaming van de productie van varkensvlees door boer, consument, deskundigen en maatschappelijke stakeholders op een moderne manier samen te brengen. Het legt een verbinding tussen keten en consument en geeft een impuls aan innovatie en ondernemerschap in een duurzame, consumentgedreven varkensketen. Het project is begin 2011 gestart en bouwt voort op de activiteiten die op het Foodlog-platform plaatsvinden.

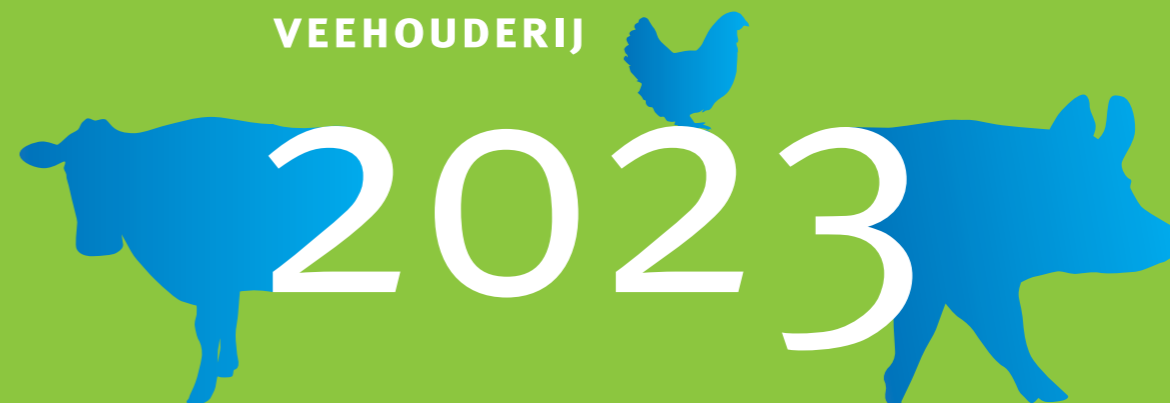
In het project Varkenshouderij 2.0 zijn een aantal filmpjes gemaakt die de productie van big tot karbonaadje verbeelden. Deze films zijn op twee druk bezochte avonden vertoond voor een publiek van varkenshouders, slachters en slagers en andere betrokkenen in de varkenssector. In deze succesvolle avonden werd discussie gevoerd over verschillende aspecten van boer zijn, zoals: wanneer kun je weer trots zijn op je bedrijf; en hoe bereik je de consument. De slager kan de bemiddelaar zijn om de afstand tussen sector en consument te overbruggen. De slager kan met zijn product het verschil maken met supermarktvlees. Varken uit eigen omgeving is een meerwaarde, maar dan moet je wel een concept ontwikkelen dat aanslaat. De kern is namelijk dat de dialoog over verantwoord consumeren pas kans van slagen heeft als de producent aan het publiek een aantrekkelijk voorstel doet.

De filmpjes zijn inmiddels voor een groter publiek bekend gemaakt via Foodlog. Verder zullen dit jaar twee bedrijven worden ondersteund met hun verdienmodel. De vraagstelling daarbij is: wat zijn haalbare en duurzame concepten van varkenshouderij?

- **Actie D:** Verkennen van mogelijkheden voor marktconcepten tussensegment in het buitenland

Project voor de verkenning van marktconcepten voor tussensegment in het buitenland is gestart. Er is een voorlopige inventarisatie is gemaakt en gesprekken zijn gevoerd. Vervolg is afhankelijk van cofinanciering van derden.

UITVOERINGSAGENDA
DUURZAME
VEEHOUDERIJ

Colofon

Realisatie: Koole Communicatie

Vormgeving: Stroes.info

Fotografie: Leonardo Melgarejo (soja)
George Burggraaff/Hollandse Hoogte (kippen)
ID Agro (varkens)

Kijk voor meer informatie op:
www.uitvoeringsagendaduurzameveehouderij.nl

2012

